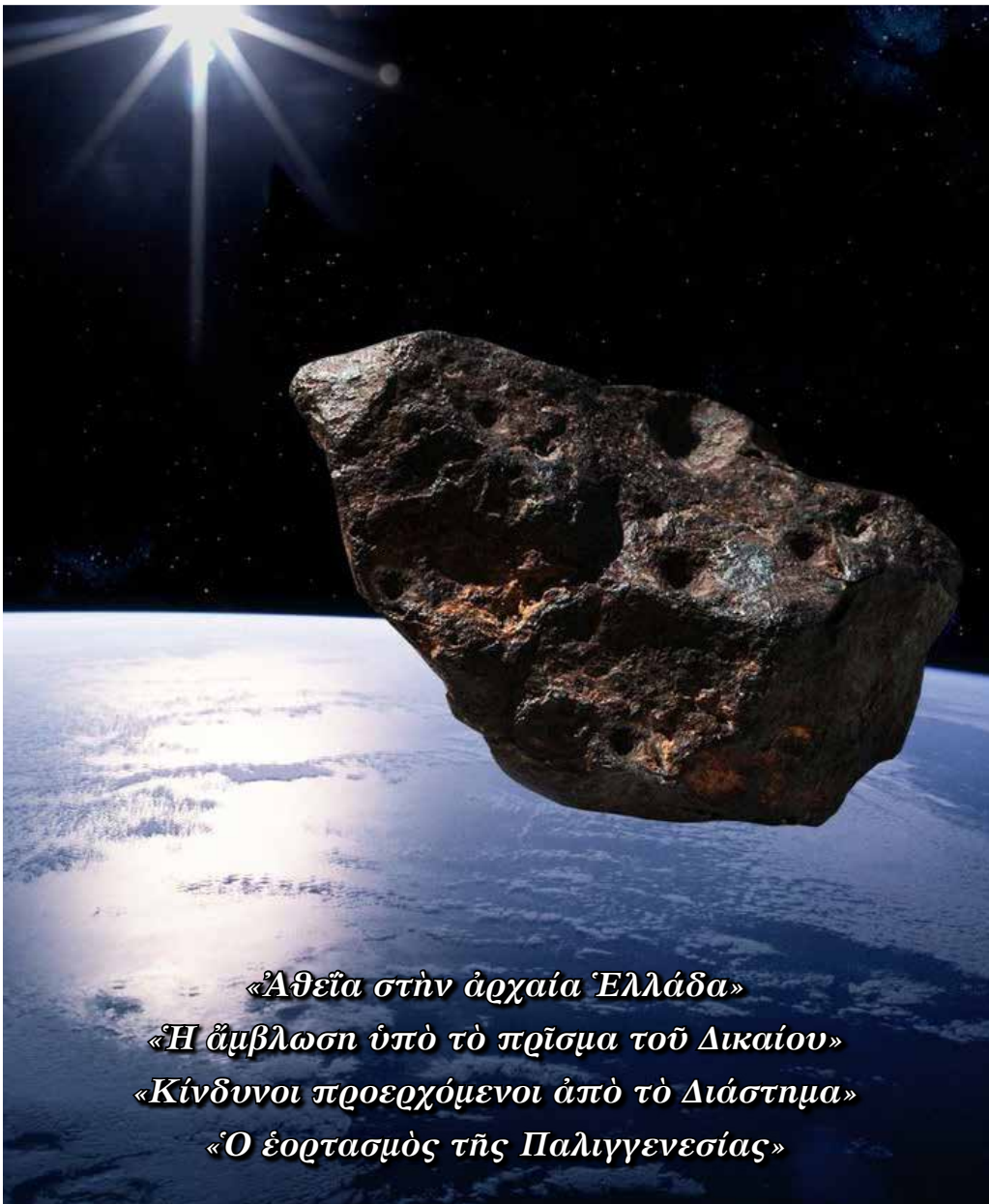


ΑΚΤΙΝΕΣ



ΕΠΙΣΤΗΜΗ-ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ-ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ-ΓΡΑΜΜΑΤΑ-ΤΕΧΝΗ

ΕΤΟΣ 83^ο | ΜΑΪΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ 2020 | ΑΡΙΘ. 781



*«Άθεϊα στην αρχαία Ελλάδα»
«Η άμβλωση υπό τὸ πρῖσμα τοῦ Δικαίου»
«Κίνδυνοι προερχόμενοι ἀπὸ τὸ Διάστημα»
«Ὁ ἐορτασμὸς τῆς Παλιγγενεσίας»*

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΔΙΩΣΤΕ ΤΗΝ ΑΓΩΝΙΑ Γ.Β.Μ.	81
ΑΘΕΪΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ • ΜΕΡΟΣ Β΄ ΓΙΑΝΝΗΣ Κ. ΤΣΕΝΤΟΣ	83
Η ΑΜΒΛΩΣΗ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΜΑΡΙΑ ΓΟΥΛΑ.....	99
ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΟΙ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ	107
Η ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΑΛΙΕΝΟ ΣΤΗ ΓΕΝΟΒΑ ΚΩΣΤΑΣ ΜΙΧ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ.....	114
Ο ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ Ι. Κ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ	118



99



107



114

ΟΡΓΑΝΟ ΤΗΣ «ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΩΝ»

ΑΚΤΙΝΕΣ

ΕΠΙΣΤΗΜΗ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ
ΓΡΑΜΜΑΤΑ
ΤΕΧΝΗ

www.xee.gr • ΚΩΔΙΚΟΣ 1692.

Διμηνιαίο περιοδικό

Έκδοτης

«Χριστιανική Ένωση Ακτίνες»
Καρύτση 14, 105 61 Αθήναι, Τηλ. 210 32.35.023

Διευθυντής Σύνταξης

Γιάννης Κ. Τσέντος
Θεληξινόνας 1, 166 74 Γλυφάδα

Η Επιτροπή επιφυλάσσει σε έαυτήν τό δικαίωμα νά μήν δημοσιεύει ἢ νά συντέμνει κατά τήν κρίση της ὅποιοδήποτε χειρόγραφο. Χειρόγραφα, δημοσιευόμενα ἢ μή, δέν ἐπιστρέφονται.

Δημιουργικό - Έκτύπωση

«Λυχνία Α.Ε.» Όλοκληρωμένες ἴυσεις ἔντυπης ἐπικοινωνίας
Ἄνδραβίδας 7, 136 71 Χαμόμυθο Ἄχαρνῶν, Τ. 210 3410436, F. 210 3425967
www.lyhnia.com, info@lyhnia.com

Τόπος ἔκδοσης: Ἀθήνα, Ἰούνιος 2020

Τιμή τεύχους 2€
Ἐτήσια συνδρομή
Ἐσωτερικοῦ 10€
Ἐξωτερικοῦ 20€

ΔΙΩΞΤΕ ΤΗΝ ΑΓΩΝΙΑ

Καθημερινές έγιναν οι ιατρικές ανακοινώσεις τις τελευταίες δεκαετίες. Κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου και προειδοποιούν: «*Η χοληστερίνη, η πίεση, η ηλικία, το φύλο, οι γενετικές καταβολές, το κάπνισμα, ο διαβήτης, η παχυσαρκία και η καθιστική ζωή ευθύνονται για το 50% των καρδιακών παθήσεων. Το άλλο 50% έχει τις ρίζες του στον άνθρωπο που είναι έχθρικός, μεμψίμοιρος, ανυπόμονος, έγωπαθής και πάντοτε βιαστικός στη ζωή του. Διακατέχεται από έμμονες*

ή φτώχεια και τόσα άλλα, που οδηγούν πολλούς σε απόγνωση. Άλλεπάλλπλες οι θλίψεις. Σκοτεινιάζει ο ουρανός της ψυχής και χάνεται ο ήλιος της αισιοδοξίας. Οι δοκιμασίες φαίνονται πιο ισχυρές από την άντοχή μας, και αισθανόμαστε τα γόνατά μας να λυγίζουν.

Μερικά από τα πιεστικά αυτά γεγονότα υπογραμμίζουν βασικές αλήθειες, που δεν παραμερίζονται χωρίς συνέπειες. Και όμως, ο σύγχρονος άνθρωπος τις λησμονεί μέσα στον τρελό ρυθμό της σημερινής, πολυτάραχης ζωής. Λέμε ρυθ-

Η άψυχη φύση, με το μεγαλόφωνο στόμα των πουλιών και των λουλουδιών, διαλαλεί τις αιώνιες αλήθειες.

Τί μᾶς λέει; Διώξτε την αγωνιώδη μέριμνα.

Η αγωνία δεν είναι φροντίδα. Είναι όλιγοπιστία.

Δεν είναι ζήλος ούτε ενδιαφέρον για πρόοδο και έπιτυχία.

Είναι αδυναμία, μαρασμός, αυτοκαταδίκη. Είναι σαράκι για την υγεία. Τρωκτικό για την ψυχική ισορροπία.

Νάρκωση της πνευματικής δημιουργίας. Όπιο της ζωής.

Χαλκεύει τυραννικές αλυσίδες. Φυλακίζει το πνεύμα

και δεν το αφήνει να αναπνεύσει τον ζωογόνο αέρα της ελευθερίας. Στην ρίζα της η αγωνία δεν είναι παρά υποσυνείδητος έγωισμός, κρυφή ιδέα για την υπεραξία της αυτού μεγαλειότητας του αυτοκρατορικού Έγώ μας.

ιδέες για την πραγματοποίηση μάλλον εύτελων στόχων και από την έντονη ανάγκη για αναγνώριση και προαγωγή...».

Και τώρα, μέσα σε αυτά ήλθαν να προστεθούν ο κορωνοϊός, η ανασφάλεια, η άβεβαιότητα από το άγνωστο και απειλητικό μέλλον, τα καθημερινά οικογενειακά προβλήματα, η αύξηση της ανεργίας,

μό. Μά αυτός δεν είναι ρυθμός. Είναι στρόβιλος. Είναι ήλιγγος. Ένα αδιάκοπο κυνηγητό ή ζωή μας, ή εργασία μας, το φαγητό μας, οι διαπροσωπικές μας σχέσεις, ή ψυχαγωγία μας. Η αγωνία έγινε ο άχώριστος σύντροφός μας. Το άγχος ό πιο τακτικός έπισκέπτης μας. Όλα βαραίνουν καταθλιπτικά επάνω μας.

Σ' αὐτοὺς τοὺς πιεσμένους καὶ καταπιεσμένους ἀπὸ τὸν ἐσωτερικὸν τύραννο τῆς ἀγωνίας, τοὺς ἀχθοφόρους τοῦ ἀνίσυχου ἑαυτοῦ τους, σὲ ὅλους μας,

*Ἀγωνιοῦμε, καὶ γι' αὐτὸ
ἀναζητᾶμε περίτρομοι
ἄλλα σπηρίγματα.
Ἀναζητᾶμε,
γι' αὐτὸ καὶ ἀγωνιοῦμε.
Καὶ χανόμεστε μέσα
σ' ἓνα φαῦλο κύκλο
αὐτοταλαιπωρίας. Ὑπάρχει
ὅμως καὶ μιὰ ἄλλη ζήτηση,
ποὺ φυγαδεύει τὴν ἀγωνία.
Ζητώντας πρῶτα τὰ ὑλικά,
βρίσκουμε μονάχα
τὴν ἀγωνία τους.
Ἄν μάθουμε νὰ ζητᾶμε
πρῶτα τὴ βασιλεία
τοῦ Θεοῦ καὶ τὴ δικαιοσύνη
Του, θὰ δοῦμε πὼς ὅλα
τὰ ἄλλα θὰ ἀκολουθήσουν.
Θὰ ἀκολουθήσει τὸ πιὸ
πολύτιμο, ἡ ψυχικὴ γαλήνη
καὶ ἡρεμία. Τότε θὰ τρῶμε
τὸ ψωμί, χωρὶς νὰ μᾶς
τρῶει. Ὁ τύραννος
τῆς ἀγωνίας δὲν θὰ βρῖσκει
καμιὰ θέση στὴν ψυχὴ μας
καὶ στὴν ζωὴ μας.*

τοὺς «κοπιῶντας καὶ πεφορτισμένους» ἀπὸ τὶς ἀδιάκοπες μέριμνες, ὁ Κύριός μας ἀπευθύνεται καὶ μᾶς καλεῖ νὰ πᾶμε

κοντὰ Του, γιὰ νὰ μᾶς ξεκουράσει. Νὰ μᾶς ἀπαλλάξει ἀπὸ τὸ πιεστικὸ φορτίο μας. Μᾶς παρακινεῖ νὰ «ἐμβλέψουμε» καὶ νὰ «καταμάθουμε». Νὰ δοῦμε τὴν ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, ποὺ ἐκδηλώνεται τόσο πλούσια καὶ σ' αὐτὰ «τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ». Νὰ παρατηρήσουμε προσεκτικὰ καὶ νὰ φιλοσοφήσουμε πάνω στὰ «κρίνα τοῦ ἀγροῦ», στὰ ταπεινὰ ἀγριολούλουδα, μὲ τὶς ἀπαραμίλλες φορεσιές τους ποὺ τοὺς χαρίζει ἡ πρόνοιά Του.

Ἔτσι ἡ ἄψυχη φύση, μὲ τὸ μεγαλόφωνο στόμα τῶν πουλιῶν καὶ τῶν λουλουδιῶν, διαλαλεῖ τὴν αἰώνιες ἀλήθειες. Τί μᾶς λέει; Διῶξτε τὴν ἀγωνιώδη μέριμνα. Ἡ ἀγωνία δὲν εἶναι φροντίδα. Εἶναι ὀλιγοπιστία. Δὲν εἶναι ζήλος οὔτε ἐνδιαφέρον γιὰ πρόοδο καὶ ἐπιτυχία. Εἶναι ἀδυναμία, μαρασμός, αὐτοκαταδίκη. Εἶναι σαράκι γιὰ τὴν υγεία. Τρωκτικὸ γιὰ τὴν ψυχικὴ ἰσορροπία. Νάρκωση τῆς πνευματικῆς δημιουργίας. Ὅτιο τῆς ζωῆς. Χαλκεύει τυραννικὲς ἀλυσίδες. Φυλακίζει τὸ πνεῦμα καὶ δὲν τὸ ἀφήνει νὰ ἀναπνεύσει τὸν ζωογόνο ἀέρα τῆς ἐλευθερίας. Στὴν ρίζα τῆς ἡ ἀγωνία δὲν εἶναι παρὰ ὑποσυνειδήτως ἐγωισμός, κρυφὴ ιδέα γιὰ τὴν ὑπεραξία τῆς αὐτοῦ μεγαλειότητος τοῦ αὐτοκρατορικοῦ Ἐγώ μας.

Γιὰτί ἀφήνετε τὴν ἀγωνία νὰ σᾶς ροκανίζει; Γιὰτί παίρνετε τὸ ἐνδεχόμενον ὡς βέβαιο καὶ σωρεύετε τόσα ἀνύπαρκτα συχνὰ προβλήματα; Γευόσασθε σήμερον πιθανὲς ἢ καὶ ἀπίθανες δοκιμασίες καὶ θλίψεις. Ἄλλωστε, γιὰτί τὸ ξεχνάτε; Δὲν εἴσατε μόνοι. Οὔτε ἀπλὲς ὑπολογιστικὲς μηχανές, γιὰ νὰ ὑπολογίζετε καὶ προβλέπετε ἀλάνθαστα τὸ μέλλον. Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη πρόβλεψη, ὑπάρχει καὶ ἡ πρόνοιά Του. Ὑπάρχει ἡ πίστη στὴν ἀγάπη τοῦ Πατέρα, ποὺ δὲν θὰ μᾶς ἀφήσει οὔτε ποτὲ θὰ μᾶς ἐγκαταλείψει.

G.B.M.

ΑΘΕΪΑ ΣΤΗΝ ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΑΔΑ

ΜΕΡΟΣ Β΄

Στο προηγούμενο, πρώτο μέρος της μελέτης μας για την άθεϊα στην αρχαία Ελλάδα, ξεκινήσαμε με μια αντιδιαστολή δύο εκτιμήσεων που εν πρώτοις φαίνονται να είναι αντιδιαμετρικά αντίθετες μεταξύ τους: Από τη μία, έχουμε το συμπέρασμα στο οποίο κατέληγε η περίφημη *Διακήρυξις της Χριστιανικής Ένώσεως Επιστημόνων* το 1946, ότι ο αρχαίος ελληνικός πολιτισμός «είναι πράγματι πολιτισμός κατ' έξοχήν θεοκεντρικός»¹. Από την άλλη, έχουμε τη θέση του Tim Whitmarsh στο πρόσφατο βιβλίο του *Θεομαχία. Η άθεϊα στον αρχαίο κόσμο*², σύμφωνα με την οποία ασφαλώς και υπήρχαν άθεοι στην Αρχαιότητα, παρά την προσπάθεια του Χριστιανισμού να το αποσιωπήσει αυτό και τη μετανεωτερική μυθολογία που θέλει την άθεϊα να γεννιέται τον 18^ο αιώνα.

Ήν και ο Whitmarsh προβάλλει την «ανακάλυψή» του ως ανατρεπτική και ρηξικέλευθη, είδαμε ότι στην πραγματικότητα δεν υπάρχει καμμία απολύτως σύγκρουση με το συμπέρασμα της *Διακήρυξης*. Διότι κανείς βεβαίως δεν άρνείται ότι υπήρχαν άθεοι σε όλες τις εποχές. Σύμφωνα με τον εκ των πρωταγωνιστών της *Διακήρυξης* Αλέξανδρο Τσιριντάνη, «*υπήρχαν άνεκαθεν, και πάμπολλοι! Αλλά αυτός ο άθεϊσμός δεν έκυβερνοῦσε. Ήταν εις τὸ περιθώριον*»³. Τελικά, δηλαδή, ο Whitmarsh δεν κάνει τίποτα περισσότερο από το να «κομίζει γλαύκα εις τὰς Ἀθήνας».

Αναζητώντας τους άθεους της ελληνικής Αρχαιότητας, διαπιστώσαμε ότι, παρά τις ένδεχόμενες προσδοκίες μας, δεν θά τους βρούμε στους διανοητές εκείνους που σύρθηκαν στο δικαστήριο ή και καταδικάσθηκαν με την κατηγορία της άθεϊας και της άσεβειας. Αὐτοὶ οἱ διανοητές –άνάμεσα στους οποίους συγκαταλέγονται μορφές σαν τὸν Σωκράτη και τὸν Ἀναξαγόρα– ὄχι ἀπλῶς δὲν ἦταν άθεοὶ, ἀλλὰ και χαρακτηρίζονταν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἀπὸ μιὰ βαθύτερη θρησκευτικὴ ἀναζήτηση, τέτοια, που ἀργότερα οἱ χριστιανοὶ δὲν θά διστάσουν νὰ τοὺς ἀναγνωρίσουν ὡς πρόδρομοὺς τῆς χριστιανικῆς ἀλήθειας.

Οἱ πραγματικοὶ λόγοι πίσω ἀπὸ τὶς διώξεις ἐπὶ άθεϊα

Ένα πρώτο ἐρώτημα που μένει νὰ ἐξετάσουμε εἶναι τὸ ἑξῆς: Τί ἦταν αὐτὸ που ἔκανε τοὺς ἀρχαίους νὰ θεωροῦν άθεοὺς –καὶ μάλιστα νὰ σύρουν στὸ δικαστήριο με τὴν κατηγορία τῆς άθεϊας– ἀνθρώπους που στὴν πραγματικότητα εἶναι ἡλίου φαεινότερον ὅτι μόνο άθεοὶ δὲν ἦταν, με χαρακτηριστικώτερα παραδείγματα τὸν Σωκράτη και τὸν Ἀναξαγόρα;

Μιὰ ἐρμηνεία διακρίνει πίσω ἀπὸ τὶς διώξεις ἐπὶ άθεϊα μιὰ σαφῆ πολιτικὴ σκοπιμότητα. Πρόκειται γιὰ ἐρμηνεία που μπορεῖ μὲν νὰ ὑποστηριχθεῖ βάσιμα, ἀλλὰ δὲν παύει νὰ εἶναι τελικὰ ἐπιφανειακὴ και ἐπιπόλαια.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι πολλὴ συχνὰ πίσω ἀπὸ τὶς διώξεις ἐπὶ άθεϊα κρυβόταν πραγματικὴ σαφῆς πολιτικὴ σκοπιμότητα. Ὅταν ὁ Ἀθηναῖος μάντης Διοπείδης εἰσηγήθηκε και ἐπέτυχε τὸ 432 π.Χ. νὰ περάσει ἀπὸ τὴν ἐκκλησία τοῦ δήμου τὸ περίφημο «*ψήφισμα τοῦ Διοπείδους*», που προέβλεπε τὴ διώξη ὧσων δὲν πίστευαν στοὺς θεοὺς ἢ

1. *Διακήρυξις τῆς Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Επιστημόνων*, Ἀθῆνα 1946, σελ. 139-140.

2. Tim Whitmarsh, *Batling the Gods. Atheism in the Ancient World*, Alfred A. Knopf, New York 2015. Καὶ σὲ ἑλληνικὴ μετάφραση: *Θεομαχία. Ἡ άθεϊα στὸν ἀρχαῖο κόσμο*, μτφ. Γ. Καζαντζίδη, Ἐκδόσεις Polaris, Ἀθῆνα 2018.

3. Ἀλεξάνδρου Ν. Τσιριντάνη, *Ἡ πίστις ὡς βίωμα*, τόμος Α', Ἐκδόσεις «Συζήτησις», Ἀθῆνα 1980, σελ. 15.

δίδασκαν θεωρίες σχετικά με τὰ οὐράνια σώματα («*τοὺς τὰ θεῖα μὴ νομίζοντας ἢ λόγους περὶ τῶν μεταρσίων διδάσκοντας*»), εἶναι περισσότερο ἀπὸ βέβαιο ὅτι ἐξέφραζε τοὺς συντηρητικούς Ἀθηναίους, ποὺ ἤθελαν νὰ πλῆξουν ἔμμεσα τὸν Περικλῆ, στοχοποιώντας τὸν κύκλο τῶν διανοουμένων ποὺ αὐτὸς εἶχε συγκεντρώσει γύρω του, με ἐπιφανέστερο τὸν Ἀναξαγόρα, τὸν πιὸ προφανῆ στόχο τοῦ ψηφίσματος. Ὁ ἴδιος ὁ Πλούταρχος γράφει ρητῶς ὅτι ἔμμεσος στόχος τοῦ ψηφίσματος ἦταν νὰ πληγεῖ μέσῳ τοῦ Ἀναξαγόρα ὁ Περικλῆς:

«*Καὶ ψήφισμα Διοπειθῆς ἔγραψεν εἰσαγγέλλεσθαι τοὺς τὰ θεῖα μὴ νομίζοντας ἢ λόγους περὶ τῶν μεταρσίων διδάσκοντας, ἀπερειδόμενος εἰς Περικλέα δι' Ἀναξαγόρου τὴν ὑπόνοιαν*»⁴.

Εἶναι λοιπὸν φανερὸ ὅτι τὰ περὶ πολιτικῆς σκοπιμότητας πίσω ἀπὸ τὶς διώξεις ἐπὶ ἀθεΐα τεκμηριώνονται ἰκανῶς. Καὶ ὁ Whitmarsh, ἐξάλλου, ἐνῶ ἀναγνωρίζει βέβαια ὅτι ὑπάρχουν σήμερα μόνον ἑλλιπῆ στοιχεία γιὰ τὶς δίκες ἐπὶ ἀσεβεία στὴν ἀρχαία Ἀθήνα, θεωρεῖ ὡστόσο δεδομένο ὅτι οἱ ἀφορμές τοὺς συνδέονται με ἱστορικὲς συγκυρίες καὶ πολιτικὰ συμφέροντα⁴.

Ὅσο ὅμως ἰκανῶς καὶ ἂν τεκμηριώνονται τὰ περὶ πολιτικῶν σκοπιμοτήτων, μιὰ ἐρμηνεία τῶν διώξεων ἐπὶ ἀθεΐα ποὺ θὰ ἐξαντλεῖτο σὲ αὐτὰ θὰ ἦταν μιὰ ἐρμηνεία ἐπιφανειακὴ καὶ ἐπιπόλαια. Διότι ὅποιοι καὶ ἂν ἦταν ὁ ρόλος τῶν πολιτικῶν σκοπιμοτήτων, οἱ διώξεις ἐπὶ ἀθεΐα προϋπέθεταν μιὰ κοινωνία ποὺ ἤδη ἔβλεπε τὴν ἄρνηση τοῦ θεοῦ ὡς «*ἔγκλημα καθοσιώσεως*», ἔγκλημα τὸ ὁποῖο ἄξιζε νὰ ἐπισύρει τὶς πιὸ βαριεὲς ποινές. Σὲ αὐτὴν ἀκριβῶς τὴ δεδομένη τοποθέτηση τῆς κοινωνίας «*πατουῶσαν*» οἱ ὅποιοι προσπάθειες νὰ κτυπηθοῦν πολιτικοὶ ἀντίπαλοι, με τὴν κατηγορία ὅτι πρόσωπα τοῦ στενοῦ τοῦ κύκλου

ἢ καὶ οἱ ἴδιοι ἐκλιναν πρὸς τὴν ἀθεΐα. Τὸ καίριο λοιπὸν ἐρώτημα εἶναι: Τί ἦταν αὐτὸ ποὺ ἔκανε τοὺς ἀρχαίους Ἕλληνες, καὶ μάλιστα τοὺς ἀρχαίους Ἀθηναίους, τοὺς τόσο συνηθισμένους στὴν πολυφωνία, νὰ καταδικάζουν ἀσυζητητὶ τὴν ἀθεΐα;

Γιὰ νὰ ἀπαντήσουμε σὲ αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, πρέπει νὰ κατανοήσουμε τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς κόσμος ἔβλεπε τὸν ἄνθρωπο, ἕναν τρόπο πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν τρόπο με τὸν ὁποῖο βλέπουμε τὸν ἄνθρωπο σήμερα. Ὁ λεγόμενος δυτικὸς πολιτισμὸς, ὅπως τὸν ἀντιλαμβάνομαστε σήμερα, καθὼς καὶ ὁ δυτικὸς τρόπος ζωῆς, χαρακτηρίζονται κατ' ἐξοχὴν ἀπὸ τὴν ἀποθέωση τοῦ ἀτόμου καὶ τὴν ἀποδόμηση τοῦ συλλογικοῦ πνεύματος. Μιλᾶμε γιὰ «*ἀτομικὰ δικαιώματα*» καὶ γιὰ «*ἀτομικὲς ἐλευθερίες*». Γιὰ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ σκέψη, ἀντίθετα, ὁ ἄνθρωπος δὲν ἦταν νοητὸς ὡς ἄτομο, ἀλλὰ ὡς *πολίτης*, ὡς ὄργανικὸ μέλος μιᾶς ὀργανωμένης πολιτείας. Ὁ ἄνθρωπος, πολὺ ἀπλᾶ, δὲν ἦταν νοητὸς ξεχωρὰ ἀπὸ τὴν πόλιν.

Ὅπως γράφει πολὺ παραστατικὰ ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ ἄνθρωπος ἔχει πρὸς τὴν πόλιν τὴ σχέση ἀκριβῶς ποὺ ἔχει τὸ μέλος τοῦ σώματος, ἔστω φερ' εἰπεῖν τὸ χέρι, πρὸς τὸ σῶμα ὡς σύνολο. Φθάνει μάλιστα ὁ Ἀριστοτέλης νὰ γράφει ὅτι ἡ πόλις ὡς ὅλον προηγείται τοῦ ἐπιμέρους *πολίτη*, ὅπως ἄλλωστε καὶ τὸ σῶμα ὡς ὅλον προηγείται τοῦ μέλους⁶. Γιατὶ τὸ μέλος, ἔστω φερ' εἰπεῖν τὸ χέρι, δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρχει ξεχωρὰ ἀπὸ τὸ σῶμα· ἂν ἀποκοπῆ ἀπὸ αὐτό, πεθαίνει. Ὅμοια καὶ ὁ ἄνθρωπος

6. Ἀριστοτέλους, *Πολιτικά*, ed. W. D. Ross, 1253a18-26: «*Καὶ πρότερον δὲ τῆ φύσει πόλις ἢ οἰκία καὶ ἕκαστος ἡμῶν ἐστίν. Τὸ γὰρ ὅλον πρότερον ἀναγκαῖον εἶναι τοῦ μέρους· ἀναρρομένου γάρ τοῦ ὅλου οὐκ ἔσται πούς οὐδὲ χεῖρ, εἰ μὴ ὁμώνυμος, ὥσπερ εἴ τις λέγοι τὴν λιθίνην (διαφθαρεῖσα γὰρ ἔσται τοιαύτη), πάντα δὲ τῶ ἔργῳ ὄρισται καὶ τῆ δυνάμει, ὥστε μικεῖν τοιαῦτα ὄντα οὐ λεκτέον τὰ αὐτὰ εἶναι ἀλλ' ὁμώνυμα. Ὅτι μὲν οὖν ἡ πόλις καὶ φύσει καὶ πρότερον ἢ ἕκαστος, δῆλον*».

4. Πλούταρχου, *Περικλῆς*, ed. K. Ziegler, λβ' 2.1-4.

5. Tim Whitmarsh, *Θεομαχία. Ἡ ἀθεΐα στὸν ἀρχαῖο κόσμο*, σελ. 137-139.

δεν νοείται ως άτομο, αποκομμένος από την πόλιν. Γι' αυτό, άλλωστε, στα μάτια του αρχαίου Έλληνα η ποινή της εξορίας ήταν σχεδόν εξίσου βαριά με τη θανατική ποινή, διότι σήμαινε τη βίαιη αποκοπή του πολίτη από την πόλιν, έξω από την οποία ο αρχαίος Έλληνας δεν μπορούσε να νοήσει τον εαυτό του.

Έτσι εξηγείται, εξάλλου, η δεσπόμενη θέση που είχε στην ελληνική αρχαιότητα ο νόμος. Ο αρχαίος Έλληνας διδασκόταν να μη βλέπει τους νόμους όπως συνήθως τους βλέπουμε εμείς σήμερα, δηλαδή ως ένα σύνολο από απρόσωπες και συμβατικές διατάξεις, από τις οποίες μπορούμε να προσπαθούμε και να ξεφύγουμε· ο αρχαίος Έλληνας έβλεπε τους νόμους ως την κωδικοποίηση του «πνεύματος της κοινότητας», ως τη φωνή του συνόλου, του οποίου ο καθένας ένωθε ότι αποτελούσε αναπόσπαστο μέρος. Αυτό ένας βάρβαρος δεν μπορούσε εύκολα να το καταλάβει, και ίσως δεν μπορούμε εύκολα να το καταλάβουμε και εμείς σήμερα. Άρκει όμως να φέρουμε στη σκέψη μας τον τρόπο με τον οποίο απάντησε ο Δημάρατος στα ύποτιμητικά λόγια του Ξέρξη για την ελευθερία των Ελλήνων. Ο Ξέρξης, εύρισκόμενος μπροστά στο στενό των Θερμοπυλῶν, έβλεπε αυτή την ελευθερία ως διαλυτικό παράγοντα, που μοιραία θα τους όδηγοσε στη φυγή, από τη στιγμή που δεν υπήρχε το μαστίγιο, που θα τους όδηγοσε στη φωτιά της μάχης. Άλλα ο Δημάρατος του απάντησε ότι η ελευθερία των Ελλήνων δεν ήταν απόλυτη, δεν ήταν δηλαδή αναρχία, γιατί υπήρχε ο «δεσπότης νόμος», τον οποίο οι Έλληνες φοβούνταν και σέβονταν περισσότερο απ' ό,τι οι Πέρσες τον ίδιο τον εαυτόν, τον βασιλιά τους⁷. Η καταλυτική αυτή δύναμη του νόμου⁸ στην

ελληνική αρχαιότητα δεν θα μπορούσε να γίνει κατανοητή, αν δεν συνεκτιμούσαμε ότι ο αρχαίος Έλληνας έβλεπε τον εαυτό του ως αναπόσπαστο μέλος της κοινότητας, τη φωνή της οποίας άκουγε στον νόμο.

Εύλογα θα μπορούσε να διερωτηθεί κανείς: Καλά όλα αυτά, αλλά τί σχέση έχουν με το θέμα μας; Η απάντηση είναι ότι έχουν την πιο καίρια και καθοριστική σχέση. Διότι η θρησκεία ήταν στα μάτια του αρχαίου Έλληνα ένα από τα στηρίγματα της κοινότητας, ένα από τα θεμέλια της

περιορίζει την ισχύ του νόμου, αλλά και την προϋποθέτει ως θεμέλιο της λειτουργίας του. Είναι χαρακτηριστική η δήλωση του Βιάντα του Πριυνέα ότι η καλύτερη δημοκρατία είναι εκείνη στην οποία οι πάντες φοβούνται και σέβονται τον νόμο σαν τύραννο (Πλουτάρχου, *Τῶν Ἐπτά Σοφῶν συμπόσιον*, ed. F. C. Babbitt, 154 E 3-5: «*Ο Βίος ἔφησε κρατίστην εἶναι δημοκρατίαν ἐν ἧ πάντες ὡς τύραννον φοβούνται τὸν νόμον*»). Παράλληλα, η αξία του νόμου αναγνωρίζεται και σε κοσμικό επίπεδο, όπου ο νόμος λογίζεται ως θεμέλιο της κοσμικής τάξεως: «*Νόμος ὁ πάντων βασιλεὺς θνητῶν τε καὶ ἀθανάτων*» [Πινδάρου, ed. H. Maehler (post B. Snell), άπ. 169a1-2]. Η σημασία του νόμου εξαιρείται και από τους τραγικούς ποιητές. Ο Εὐριπίδης γράφει ότι «*τὸ γάρ τοι συνέχον ἀνθρώπων πόλεις τοῦθ' ἔσθ', ὅταν τις τοὺς νόμους σώζῃ καλῶς*» (Εὐριπίδου, *Ἰκέτιδες*, ed. J. Diggle, 312-313), ἐνῶ είναι βεβαίως πολύ γνωστά τὰ λόγια του Κρέοντα στην *Αντιγόνη* του Σοφοκλή: «*Αναρχίας μείζον οὐκ ἔστιν κακόν*» (ed. A. Dain και P. Mazon, 672). Κυρίως, όμως, η σημασία του νόμου τονίζεται με κάθε ευκαιρία από τους άττικούς ρήτορες: «*Αυθέντων γε τῶν νόμων καὶ ἐκάστῳ δοθείσης ἐξουσίας ὅ,τι βούλεται ποιεῖν, οὐ μόνον ἢ πολιτεία οἰχεται, ἀλλ' οὐδ' ὁ βίος ἡμῶν τῶν θηρίων οὐδὲν ἂν διενέγκαι*». (Δημοσθένους, *Κατὰ Ἀριστογείτονος Α'*, ed. S. H. Butcher, 20.8-21.1). «*Πόλεως εἶναι τὴν ψυχὴν τοὺς νόμους· ὥσπερ γάρ τὸ σῶμα στερηθὲν ψυχῆς πίπτει, οὕτω καὶ πόλις μὴ ὄντων νόμων καταλύεται*». (Δημοσθένους, ed. J. Baiter και H. Sauppe, άπ. 13.23). «*Διόπερ καὶ ὁ νομοθέτης τοῦτο πρῶτον ἔταξεν ἐν τῷ τῶν δικαστῶν ὄρκῳ, "ἠμφισβῆσαι κατὰ τοὺς νόμους", ἐκεῖνό γε εὐ εἰδῶς ὅτι ὅταν διατηρηθῶσιν οἱ νόμοι τῇ πόλει, σώζεται καὶ ἡ δημοκρατία*» (Αἰσχίνου, *Κατὰ Κτησιφῶντος*, ed. V. Martin και G. de Budé, 6.10-13).

7. Ἡροδότου, *Ἱστορίαι*, ed. Ph.-E. Legrand, Z' 104.16-19: «*Ελευθεροὶ γὰρ εὐόντες οὐ πάντα ελευθεροὶ εἰσι· ἔπεστι γάρ σφι δεσπότης νόμος, τὸν δευμαίνουσι πολλῶ ἔτι μάλλον ἢ οἱ σοὶ σέ*».

8. Τὸ δημοκρατικὸ πολίτευμα, τὸ ὁποῖο στηριζόταν στην ἰσότητα τῶν πολιτῶν, ὄχι μόνο δὲν

πόλεως, στην οποία είδαμε πόση σημασία έδινε. Αλλά και περαιτέρω, ή θρησκεία ήταν ένα από τα θεμέλια της συλλογικής ταυτότητας, ακόμη και πέραν της πόλεως. Για να αναφέρουμε ένα και μόνο παράδειγμα, αρκεί να θυμηθούμε τη σημασία που είχε για τους Έλληνες το Πανιώνιο, το θρησκευτικό κέντρο των Ιώνων, όπου συνέρχονταν οι εκπρόσωποι των δώδεκα ισχυρότερων ιωνικών πόλεων (που ήταν οι πόλεις Μίλπος, Μυσοῦς, Πριήνη, Έφεσος, Κολοφώνα, Λέβεδος, Τέως, Κλαζομενές, Έρυθρές, Φώκαια, Χίος και Σάμος), για να μην ξεχνούν αυτά που τους ένωναν. Αλλά και ακόμα περαιτέρω, ως θυμηθούμε ότι τα «θεῶν ιδρύματα κοινὰ και θυσίαι» μνημονεύονται από τον Ηρόδοτο ως ένα από τα τέσσερα θεμέλια της κοινής εθνικής ταυτότητας, που έκαναν τους Αθηναίους να νιώθουν ένα με τους Λακεδαιμόνιους και τους άλλους Έλληνες (τα άλλα τρία ήταν το «δμαίμον», το «ομόγλωσσον» και τα «ἤθεα ομότροπα»)⁹.

Όλα αυτά εξηγούν αρκούντως την ευαισθητοποίηση των αρχαίων Ελλήνων πάνω στο θέμα της θρησκείας. Η θρησκεία, όπως είδαμε, δεν ήταν στην Αρχαιότητα και δεν μπορούσε να είναι θέμα της ατομικής θρησκευτικής συνείδησης ενός εκάστου· ως θεμέλιο της κοινότητας και της συλλογικής ταυτότητας, ήταν υπόθεση συλλογικής επιβίωσης. Η δὲ ἀθεΐα –είτε ως ἄρνηση του θείου είτε ως ὕβρις έναντι των θεῶν– υπέσκαπτε τα ίδια τα θεμέλια της συλλογικής επιβίωσης, και έτσι γινόταν αντιληπτή ως «ἐγκλημα καθοσιώσεως», το οποίο ἄξιζε να επισύρει τις πιο βαριές ποινές. Διόλου περιεργό, που κάποιοι θέλησαν να πλῆξουν πολιτικούς τους αντιπάλους, αφήνοντας να πλανηθεί έναντιον τους ή υποψία της ἀθεΐας. Αλλά, όπως είπαμε, θὰ ήταν επιφανειακή και επιπόλαια μιὰ ἐρμηνεία που θὰ ἐξαντλείτο στην ἀνίχνευση των πολιτικών σκοπιμοτήτων που κρύβονταν πίσω από τις διώξεις ἐπὶ ἀθεΐα

στην Αρχαιότητα· διότι πίσω από αυτές τις διώξεις ἐπὶ ἀθεΐα είδαμε να κρύβεται κάτι πολύ βαθύτερο και ουσιαστικότερο.

Υπό των πρίσμα των ἀνωτέρω, μπορούμε να αναζητήσουμε την απάντηση και σε ένα άλλο ἐρώτημα, αυτό από το οποίο ξεκινήσαμε αυτό το δεύτερο μέρος της μελέτης μας. Και το ἐρώτημα αυτό ήταν το ἑξῆς: Τί ήταν αυτό που έκανε τους αρχαίους να σύρουν στο δικαστήριο με την κατηγορία της ἀθεΐας ανθρώπους που στην πραγματικότητα είναι ήλιου φαινότερον ότι μόνο ἄθεοι δὲν ήταν, με χαρακτηριστικότερα παραδείγματα τὸν Σωκράτη και τὸν Ἀναξαγόρα;

Η απάντηση σε αυτό το ἐρώτημα περνάει μέσα από την κατανόηση του ότι οι αρχαίοι Έλληνες δὲν είχαν στο στόχαστρό τους την ἀθεΐα με τη σημερινή ἔννοια του ὄρου. Ένας ἄνθρωπος ὁ ὁποῖος μέσα του δὲν πίστευε ότι ὑπάρχει θεός, και ἐπομένως ήταν ἄθεος με τη σημερινή ἔννοια του ὄρου, ἀλλὰ δὲν ἀμφισβητοῦσε τη λατρεία της πόλεως και συμμετείχε κανονικά στις επίσημες τελετές, δὲν γινόταν αντιληπτός ως ἀπειλή. Ἀντίθετα, κινδύνευε να συρθεί στο δικαστήριο ἐπὶ ἀσεβεία ἢ ἐπὶ ἀθεΐα κάποιος ὁ ὁποῖος με τη διδασκαλία του μπορούσε να θεωρηθεί ότι υπέσκαπτε τη θρησκεία ως θεμέλιο της κοινότητας και της συλλογικής ταυτότητας, ἀκόμα και ἂν ήταν ήλιου φαινότερον ότι αυτός ὄχι μόνο δὲν ήταν ἄθεος, ἀλλὰ και είχε μιὰ θρησκευτικότητα πολύ βαθύτερη από αυτή του μέσου πολίτη.

Έτσι, ὁ Σωκράτης μπορούσε να συρθεί στο δικαστήριο με την κατηγορία της ἀθεΐας, κι ἂς είχε μιὰ τέτοια θρησκευτικότητα, που θὰ κάνει ἀργότερα τους χριστιανούς να δοῦν στο πρόσωπό του ἕναν πρόδρομο της χριστιανικής ἀλήθειας¹⁰. Ὁ Whitmarsh, με πολλά από τα συμπεράσματα του ὁποῖου ἔχουμε διαφωνήσει ἐδῶ, δὲν μπορούσε ὅμως ἴσως να μὴν εἶναι πιο

9. Ηρόδοτου, *Ιστορία*, Ζ' 144.14-17.

10. Βλ. τὸ Α' μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης: *Ακτίνες* 780 (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 2020), σελ. 54-55.

Ἡ θρησκεία δὲν ἦταν στὴν Ἀρχαιότητα καὶ δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι θέμα τῆς ἀτομικῆς θρησκευτικῆς συνείδησης ἐνὸς ἐκάστου· ὡς θεμέλιο τῆς κοινότητας καὶ τῆς συλλογικῆς ταυτότητας, ἦταν ὑπόθεση συλλογικῆς ἐπιβίωσης. Ἡ δὲ ἀθεΐα –εἴτε ὡς ἄρνηση τοῦ θεοῦ εἴτε ὡς ὕβρις ἐναντι τῶν θεῶν– ὑπέσκαπτε τὰ ἴδια τὰ θεμέλια τῆς συλλογικῆς ἐπιβίωσης, καὶ ἔτσι γινόταν ἀντιληπτὴ ὡς «ἐγκλημα καθοσιώσεως», τὸ ὁποῖο ἄξιζε νὰ ἐπισύρει τὶς πιὸ βαρῆς ποινές.

εὔστοχος στὴ διαπίστωσή του ὅτι τὸ *δαμόνιον* ποὺ ἐπικαλεῖτο ὁ Σωκράτης θεωρεῖτο ἀπειλητικὸ γιὰ τὴ συγκρότηση τῆς πόλεως, ἐφ' ὅσον, ὡς ἓνα εἶδος προσωπικῆς θεότητας, ἐναλλακτικῆς πρὸς τοὺς θεοὺς, θὰ μποροῦσε νὰ διασπάσει τὴν κοινωνία¹¹. Ὁμοίως, ὁ Ἀναξαγόρας μπορεῖ νὰ ἔδινε τὴν πιὸ ρητὴ ὁμολογία πίστεως μὲ τὴ διδασκαλία του γιὰ τὸν *Νοῦν*, ποὺ κρύβεται πίσω ἀπὸ τὴ γένεση καὶ «*διακόσμωσιν*» τῶν πάντων, μπορεῖ, κατὰ τὴ διατύπωση τοῦ Πλουτάρχου, νὰ ἀπομάκρυνε ἀπὸ τὴ δεισιδαιμονία καὶ νὰ θεμελίωνε «*τὴν ἀσφαλῆ μετ' ἐλπίδων ἀγαθῶν εὐσέβειαν*», ἀλλὰ ἡ διδασκαλία του ὅτι ἡ ἥλιος ἦταν πυρακτωμένη μᾶζα ἀρκοῦσε νὰ τὸν σύρει στὸ δικαστήριό μὲ τὴν κατηγορία τῆς ἀσεβείας, σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ οἱ πολλοὶ πίστευαν ὅτι ὁ ἥλιος ἦταν θεός¹². Τὴν ἴδια στιγμὴ, ἓνας πραγματικὸς ἄθεος, μὲ τὴ σημερινὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν δίδασκε ἢ δὲν ἔκανε κάτι ποὺ νὰ ἔθετε σὲ ἀμφισβήτηση τὴ λατρεία τῆς πόλεως, δὲν κινδύνευε νὰ κατηγορηθεῖ ἐπὶ ἀθεΐα. Ὅλο αὐτὸ μπορεῖ νὰ μοιάζει ἐν πρώτοις παράδοξο, ἀλλὰ γίνεται ἀπολύτως κατανοητό, ἂν ἀντιληφθοῦμε τί ἀκριβῶς ἦταν αὐτὸ ποὺ ἔβλεπαν ὡς διακύβευμα καὶ ἐπομένως τί ἀκριβῶς ἦταν αὐτὸ ποὺ ἔβλεπαν ὡς ἀπειλὴ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες.

Ἄλλωστε, γι' αὐτὸ τὸ παράδοξο ὑπάρχει ἓνα ἀπολύτως ἀνάλογο, μερικὸς αἰῶνες ἀργότερα: Οἱ χριστιανοὶ δὲν διώχθηκαν, ὅπως ἴσως θὰ πιστεύαμε σήμερα, ὡς θρησκόληπτοι φανατικοί, ἀλλὰ ὡς... ἄθεο! Ὁ Ἰουλιανὸς στὰ πολυάριθμα γραπτὰ του ταυτίζει τὸν χριστιανισμό μὲ τὴν... «*ἀθεότητα*»!¹³ Αὐτὸ βεβαίως μοιάζει σήμερα ἐξω-

13. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρουμε τὰ ἑξῆς: Στὸν ὕμνο του *Εἰς τὴν μητέρα τῶν θεῶν*, ὁ Ἰουλιανὸς παρακαλεῖ τὴ «*μητέρα τῶν θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων*» νὰ δώσει σὲ ὅλους τοὺς ἀνθρώπους τὴν εὐδαιμονία, τὸ ἄλφα καὶ τὸ ὠμέγα τῆς ὁποίας εἶναι ἡ γνώση τῶν θεῶν, καὶ νὰ βοηθήσει τὸν ρωμαϊκὸ λαό «*νὰ ἀποσβέσει τὴν κηλίδα τῆς ἀθεότητος*», δηλαδὴ τὸν χριστιανισμό, δίδοντάς του παράλληλα εὐμενὴ τύχη γιὰ πολλὰς χιλιάδες ἔτη (*Εἰς τὴν μητέρα τῶν θεῶν*, ed. G. Rochefort, 20.1, 20.11-16: «*Ὁ θεῶν καὶ ἀνθρώπων Μῆτηρ, [...] δίδου πᾶσι μὲν ἀνθρώποις εὐδαιμονίαν, ἧς τὸ κεφάλαιον ἡ τῶν θεῶν γνώσις ἐστὶ, κοινῆ δὲ τῷ Ῥωμαίων δήμῳ μάλιστα μὲν ἀποτρίψασθαι τῆς ἀθεότητος τὴν κηλίδα, πρὸς δὲ καὶ τὴν τύχην εὐμενῆ συνδιακυβερνήσαν αὐτῶ τὰ τῆς ἀρχῆς πολλὰς χιλιάδας ἐτῶν*»). Σὲ ἐπιστολὴ του πρὸς τὸν ἀρχιερέα τῆς Γαλατίας Ἀρσάκιο, ὁ Ἰουλιανὸς γράφει ρητῶς ὅτι πρέπει νὰ παύονται ἀπὸ ἱερεῖς ὅσοι δὲν προσέρχονται στὴ λατρεία τῶν θεῶν μαζί μὲ τὶς γυναῖκες καὶ τὰ παιδιὰ καὶ τοὺς δούλους τους, ἀλλὰ ἀνέχονται τοὺς δούλους ἢ τοὺς υἱοὺς ἢ τὶς «*Γαλιλαῖες*» συζύγους τους νὰ ἀσεβοῦν πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ νὰ προτιμοῦν τὴν «*ἀθεότητα*» (δηλαδὴ τὸν χριστιανισμό) ἀπὸ τὴ θεοσέβεια (*Ἐπιστολὴ ΠΑ΄ Ἀρσάκιῳ ἀρχιερεὶ Γαλατίας*, ed. J. Bidez, 11-18: «*Καὶ οὐκ ἀπόχη τὸ σὲ μόνον εἶναι τοιοῦτον, ἀλλὰ πάντας ἀπαξιαπλῶς οἱ περὶ τὴν Γαλατίαν*

11. Tim Whitmarsh, ὁ.π., σελ. 147, 151, 154.

12. Βλ. τὸ Α΄ μέρος αὐτῆς τῆς μελέτης: *Ἀκτῖνες* 780 (Μάρτιος-Ἀπρίλιος 2020), σελ. 59-60.

φρενικό. Άλλά, από την άλλη, μπορούμε να φαντασθούμε τί ήταν αυτό που έκανε έναν έθνικό της εποχής να βλέπει ως άθεϊα την επίθεση που εξαπολύει ο Κλήμης Άλεξανδρεΰς ενάντια στην είδωλολατρική πλάνη: «Χρυσός είναι τὸ ἄγαλμά σου, ξύλο είναι, πέτρα είναι, γῆ είναι, ἂν τὸ σκεφθεῖς σὲ βάθος, ποὺ πῆρε μορφὴ ἀπὸ τὸν τεχνίτη. Ἄλλὰ ἐγὼ ἔχω μάθει νὰ πατῶ τὴ γῆ, ὄχι νὰ τὴν προσκυνῶ»¹⁴. Τὴν ἴδια στιγμή, οἱ πραγματικὰ ἄθεοι, οἱ ὅποιοι ζοῦσαν ἔκλυτο βίο καὶ χλεύαζαν ἐν τοῖς πράγμασι κάθε ὄσιο καὶ ἱερό, ἄλλὰ συμμετείχαν κανονικὰ στὶς τελετουργίες τῆς αὐτοκρατορίας, ἔμεναν στὸ ἀπυρόβλητο.

εἰσὶν ἱερεῖς· οὓς ἢ δυσώπησον, ἢ πείσον εἶναι σπουδαίους, ἢ τῆς ἱερατικῆς λειτουργίας ἀπόσπασσον, εἰ μὴ προσέρχοντο μετὰ γυναικῶν καὶ παιδῶν καὶ θεραπόντων τοῖς θεοῖς, ἀλλ' ἀνέχοντο τῶν οἰκετῶν ἢ <τῶν> υἰέων ἢ τῶν Γαλιλαίων γυναικῶν ἀσεβοῦντων μὲν εἰς τοὺς θεοὺς, ἀθεόττητα δὲ θεοσεβείας προσιμώντων». Ὁμοίως καὶ στὸ παράδοξο ἔργο του, τὸν Ἀντιοχικό ἢ Μισσοπάγονα, ὁ Ἰουλιανὸς μέμφεται ἀνοικτὰ τοὺς Ἀντιοχεῖς, διότι ἐπέτρεπαν στὶς γυναῖκες τους νὰ βοηθοῦν ἀπὸ τὴν περιουσία τους τοὺς πτωχοὺς πρὸς δόξαν τῆς «ἀθεόττητας» (δηλαδὴ τοῦ χριστιανισμοῦ) (Ἀντιοχικός ἢ Μισσοπάγον, ed. C. Lacombrade, 35.19-25: «*Νυνὶ δὲ ὑμῶν ἕκαστος ἐπιτρέπει μὲν τῇ γυναικὶ πάντα ἐκφέρειν ἔνδοθεν εἰς τοὺς Γαλιλαίους, καὶ τρέφουσαι ἀπὸ τῶν ὑμετέρων ἐκείναι τοὺς πένιτας, πολὺ τῆς ἀθεόττητος ἐργάζονται θαῦμα πρὸς τοὺς τῶν τοιούτων δεομένους (ἔστι δὲ οἷμαι τοιοῦτον τὸ πλεῖστον τῶν ἀνθρώπων γένος)*»). Στὸ ἴδιο ἔργο ἐρμηνεύει ὡς ἐξῆς τὴν ἀνοικτὴ ἀποδοκιμασία εἰς βάρος του ἐκ μέρους τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Ἀντιόχειας: «*Ὁ πληθυσμὸς εἶναι δυσαρεστημένος μαζί μου στὸ μεγαλύτερο μέρος του, μᾶλλον δὲ ὀλόκληρος, ἐπειδὴ ἐπέλεξε τὴν ἀθεόττητα, καὶ βλέπει ἐμένα νὰ εἶμαι προσπλωμένος στοὺς πατέριους θεομοῦς τῆς λατρείας*» (ὁ.π., 28.23-26: «*Ὁ μὲν γὰρ δῆμος ἄχθεταὶ μοι τῷ πλεῖστῳ μέρει, μᾶλλον δ' ἅπας ἀθεόττητα προελόμενος, ὅτι τοῖς πατέριοις ὀρθῶ τῆς ἀγιστείας θεμοῖς προσκείμενον*»).

14. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Προτρεπτικός πρὸς Ἑλλήνας*, ed. C. Mondésert, ὁ' 56, 6.1-4: «*Χρυσός ἐστὶ τὸ ἄγαλμά σου, ξύλον ἐστίν, λίθος ἐστίν, γῆ ἐστίν, ἐὰν ἄνωθεν νοήσης, μορφὴν παρὰ τοῦ τεχνίτου προσλαβοῦσα. Γῆν δὲ ἐγὼ πατεῖν, οὐ προσκυνεῖν μελετῆγκα*».

Θὰ ἦταν χρήσιμη ἐδῶ ἡ διάκριση ἀνάμεσα σὲ «θετικὸ ἀθεϊσμό» καὶ «ἀρνητικὸ ἀθεϊσμό», ἓνα ἐννοιολογικὸ ζεῦγος ποὺ χρησιμοποιεῖται συχνὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες στὴ συζήτηση τοῦ θέματος τῆς ἀθεΐας. Ὁ θετικὸς ἀθεϊσμός εἶναι ἡ ἀπόλυτη ἄρνηση τῆς ὑπαρξης τοῦ θεοῦ· ἀντίθετα, ὁ ἀρνητικὸς ἀθεϊσμός ἀρνεῖται μὲν κάποιες ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων περὶ τοῦ θεοῦ, χωρὶς ὅμως νὰ ἀρνεῖται παράλληλα τὴν ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ. Προφανῶς, μόνον ὁ θετικὸς ἀθεϊσμός εἶναι ἀθεΐα μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀρνήσεως. Ἡ ἔννοια τοῦ ἀρνητικοῦ ἀθεϊσμοῦ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ἐνῶ σαφῶς δὲν ἀντιπροσωπεύει ἄρνηση, ἐξηγεῖ ἐν τούτοις γιατί διανοητὲς σὰν τὸν Σωκράτη ἢ τὸν Ἀναξαγόρα ἢ οἱ χριστιανοὶ ἀργότερα βρέθηκαν ἀντιμέτωποι μὲ τὴν κατηγορία τῆς ἀθεΐας.

Οἱ πραγματικοὶ ἄθεοι στὴν Ἀρχαιότητα

Τὰ παραπάνω ἐξηγοῦν ἀσφαλῶς τί ἦταν αὐτὸ ποὺ ἔκανε τοὺς ἀρχαίους Ἑλλήνες νὰ σύρουν στὸ δικαστήριον μὲ τὴν κατηγορία τῆς ἀθεΐας ἀνθρώπους ποὺ κάθε ἄλλο παρὰ ἄθεοι ἦταν, σὰν τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Ἀναξαγόρα. Θὰ ἦταν λάθος ὅμως νὰ συμπεράνουμε ὅτι, ἀφοῦ ἀκόμα καὶ αὐτοὶ ποὺ διώχθηκαν ἐπὶ ἀθεΐα δὲν ἦταν ἄθεοι, ἄρα στὴν ἀρχαιότητα... δὲν ὑπῆρχαν ἄθεοι. Ὅσο κι ἂν ἰσχύει ἀπολύτως ἡ διατύπωση τῆς *Διακίρυξης*, ὅτι ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς ἦταν πολιτισμὸς «*κατ' ἐξοχὴν θεοκεντρικός*»¹⁵, ἄλλο τόσο εἶναι λογικὸ νὰ ὑπῆρχαν καὶ τότε ἄθεοι, ὅσο λογικὸ εἶναι νὰ ὑπάρχουν καὶ σὲ ὅλες τὶς ἐποχές.

Ἄν μάλιστα θὰ ἔπρεπε νὰ τοποθετήσουμε τὴν ἔξαρση τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀθεΐας μέσα σὲ ἓνα χρονολογικὸ καὶ διανοητικὸ πλαίσιο (χωρὶς βέβαια αὐτὸ νὰ σημαίνει ὅτι καὶ σὲ ἄλλες ἐποχές καὶ σὲ ἄλλα

15. *Διακίρυξις τῆς Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐπιστημόνων*, σελ. 139-140.

διανοητικά περιβάλλοντα δὲν ὑπῆρχαν ἄθεοι), θὰ λέγαμε ὅτι μιὰ πρώτη ἔξαρση τῆς ἀθεΐας φαίνεται νὰ συνδέεται κατ' ἐξοχὴν μὲ τὴ σοφιστικὴ κίνηση στὴν ἀρχαία Ἀθήνα. Ὁ Ἀριστοφάνης μπορεῖ νὰ σφάλει,

θεοὺς ὀρκίζεσαι ἐσύ; Γιατὶ πρῶτ' ἀπ' ὅλα, ἐμεῖς δὲν πιστεύουμε σὲ θεοὺς»¹⁷.

Μερικὲς δεκαετίες ἀργότερα, ὁ Πλάτων μαρτυρεῖ πῶς οἱ διδασκαλίες περὶ ἀθεΐας ἦταν εὐρύτατα διαδεδομένες στὴν ἐποχὴ

Γι' αὐτὸ τὸ παράδοξο ὑπάρχει ἓνα ἀπολύτως ἀνάλογο, μερικὸς αἰῶνες ἀργότερα: Οἱ χριστιανοὶ δὲν διώχθηκαν, ὅπως ἴσως θὰ πιστεύαμε σήμερα, ὡς θρησκοόληπτοι φανατικοί, ἀλλὰ ὡς... ἄθεοι! Ὁ Ἰουλιανὸς στὰ πολυάριθμα γραπτὰ του ταυτίζει τὸν χριστιανισμὸ μὲ τὴν... «ἀθεότητα»! Αὐτὸ βεβαίως μοιάζει σήμερα ἐξωφρενικό. Ἀλλὰ, ἀπὸ τὴν ἄλλη, μπορούμε νὰ φαντασθοῦμε τί ἦταν αὐτὸ ποὺ ἔκανε ἓναν ἐθνικὸ τῆς ἐποχῆς νὰ βλέπει ὡς ἀθεΐα τὴν ἐπίθεση ποὺ ἐξαπολύει ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς ἐνάντια στὴν εἰδωλολατρικὴ πλάην: «Χρυσὸς εἶναι τὸ ἄγαλμά σου, ξύλο εἶναι, πέτρα εἶναι, γῆ εἶναι, ἂν τὸ σκεφθεῖς σὲ βάθος, ποὺ πῆρε μορφὴ ἀπὸ τὸν τεχνίτη. Ἀλλὰ ἐγὼ ἔχω μάθει νὰ πατῶ τὴ γῆ, ὅχι νὰ τὴν προσκυνῶ». Τὴν ἴδια στιγμὴ, οἱ πραγματικὰ ἄθεοι, οἱ ὁποῖοι ζοῦσαν ἐκλυτο βίο καὶ χλευάζαν ἐν τοῖς πράγμασι κάθε ὄσιο καὶ ἱερό, ἀλλὰ συμμετεῖχαν κανονικὰ στὶς τελετουργίες τῆς αὐτοκρατορίας, ἔμεναν στὸ ἀτυρόβλητο.

ὅταν στὶς *Νεφέλες* του ἐμφανίζει τὸν Σωκράτη ὡς ἀντιπροσωπευτικὸ ἐκπρόσωπο τοῦ σοφιστικοῦ κινήματος, ἀλλὰ τὰ ὅσα –κακῶς ἔστω– βάζει στὸ στόμα του ἀποτελοῦν ἓνα ἀντιπροσωπευτικὸ δείγμα τῶν σοφιστικῶν λόγων ποὺ σκανδάλιζαν τοὺς συντηρητικὸς Ἀθηναίους τῆς ἐποχῆς, οἱ ὁποῖοι ἔβλεπαν στοὺς Σοφιστὲς τὴν εὐθεία ὑπονόμηση τῶν πατροπαράδοτων ἠθῶν πάνω στὰ ὅποια εἶχε θεμελιωθεῖ τὸ μεγαλεῖο τῆς Ἀθήνας. Στὸς σοφιστικὸς αὐτοὺς λόγους συγκαταλέγονται καὶ λόγοι ἀθεΐας: «Ποιὸς Δίας; Μὴ λὲς ἀνοσιές. Δὲν ὑπάρχει Δίας»¹⁶. Καὶ πάλι: «Σὲ ποιὸς

του, γι' αὐτὸ καὶ θεωροῦσε ἐπιβεβλημένο νὰ μιλᾷει κανεὶς ἀνοικτὰ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ θεοῦ. Στὸς *Νόμους* γράφει χαρακτηριστικά:

«Ἄν δὲν ἦταν ἐξαπλωμένοι οἱ τέτοιου εἶδους λόγοι [ἐνν. ἡ ἀθεΐα] σὲ ὅλους σχεδὸν τοὺς ἀνθρώπους, δὲν θὰ ὑπῆρχε καμμία ἀνάγκη γιὰ λόγους ποὺ νὰ ὑπεραμύνονται τῆς ὑπάρξεως τῶν θεῶν· τῶρα ὁμως ὑπάρχει ἀνάγκη»¹⁸.

Στὸ ἴδιο ἔργο του, τοὺς *Νόμους*, ὁ

16. Ἀριστοφάνους, *Νεφέλαι*, ed. K. J. Dover, 367: «Ποῖος Ζεὺς; Οὐ μὴ ληρήσεις. Οὐδ' ἐστὶ Ζεὺς».

17. Ἀριστοφάνους, ὁ.π., 247: «Ποῖους θεοὺς ὀμεισὺ; Πρῶτον γὰρ θεοὶ ἡμῖν νόμισι οὐκ ἔστι».

18. Πλάτωνος, *Νόμοι*, ed. J. Burnet, 891b1-4: «Καὶ γὰρ εἰ μὴ κατεσπαρμένοι ἦσαν οἱ τοιοῦτοι λόγοι ἐν τοῖς πᾶσιν ὡς ἔπος εἰπεῖν ἀνθρώποις, οὐδὲν ἂν ἔδει τῶν ἐπαμυνόντων λόγων ὡς εἰσὶν θεοῖν δὲ ἀνάγκη».

Ποιοὶ ἦταν οἱ ἐπιφανέστεροι ἐκπρόσωποι τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀθεΐας; Ὅπως ἀκριβῶς οἱ χριστιανοὶ ἀργότερα εἶδαν σὲ μορφὲς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας προδρομους τῆς χριστιανικῆς ἀλήθειας καὶ δὲν δίστασαν νὰ ἀγιογραφήσουν αὐτὲς τὶς μορφὲς στοὺς πρόναους τῶν ἐκκλησιῶν τους, ἔτσι καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἄθεοι θὰ ἦταν λογικὸ νὰ ἀναζητήσουν τοὺς ἄθεους τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ νὰ τοὺς δοξάσουν. Ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε νὰ ἔχουν κάνει κάτι τέτοιο. Γιατί;

Πλάτων ἐπαινεῖ μὲν τὸν Ραδάμανθυ, ποὺ τὴν παλαιὰ ἐποχὴ εἶχε θεσπίσει τὸν ὄρκο στὰ δικαστήρια, μὲ δεδομένο ὅτι σχεδὸν ὅλοι τότε πίστευαν στὴν ὑπαρξὴ τῶν θεῶν. Προσθέτει ὅμως ὅτι στὴν ἐποχὴ του, ποὺ πολλοὶ μὲν πλέον δὲν πίστευαν κἂν στὴν ὑπαρξὴ τῶν θεῶν, ἄλλοι πάλι θεωροῦσαν ὅτι, καὶ νὰ ὑπάρχουν, δὲν ἐνδιαφέρονται γιὰ τὰ ἀνθρώπινα, καὶ οἱ περισσότεροι δέχονταν ὅτι ἐξαγοράζονται μὲ θυσίες καὶ δῶρα, ὥστε νὰ συνεργοῦν στὶς ἀδικίες τῶν ἀνθρώπων καὶ νὰ τοὺς ἀπαλλάσσουν ἀπὸ τὶς τιμωρίες, ἔπρεπε πλέον νὰ καταργηθεῖ ἡ χρῆση τῶν ὄρκων στὶς δίκες¹⁹.

Ἄν δὲν μᾶς ἐκπλήσσει ἡ σύνδεση τῆς ἀθεΐας μὲ τὴ Σοφιστικὴ, ἓνα κατ' ἐξοχὴν κίνημα ἀμφισβήτησης, ἄλλο τόσο δὲν μᾶς ἐκπλήσσει καὶ ἡ χρονολογικὴ τοποθέτηση τῆς ἔξαρχης τῆς ἀθεΐας στὴν Ἀρχαιότητα. Μιλᾶμε γιὰ τὴν ἐποχὴ ποὺ εἶχε θεμελιώσει τὸ μεγαλεῖο τῆς Ἀθηναϊκῆς Δημοκρατίας, εἶχε ἀναδείξει τὴν Ἀθῆνα σὲ ὑπερδύναμη, ἀλλὰ σιγὰ σιγὰ ἔφερε στὸ φῶς καὶ τὰ

σπέρματα τῆς παρακμῆς. Κυριευμένοι ἀπὸ μιὰ ψευδαίσθηση παντοδυναμίας, παραδομένοι σὲ μιὰ ὕβριν μὲ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ ἔννοια τοῦ ὄρου, ἦταν φυσικὸ νὰ βρεθοῦν ἐκείνη τὴν ἐποχὴ ἀρνητὲς τοῦ θείου. Ἀλλὰ καὶ μιὰ ἄλλη ἐποχὴ, ἐπίσης χαρακτηριζόμενη ἀπὸ μιὰ ψευδαίσθηση παντοδυναμίας, ἦταν φυσικὸ νὰ ὀδηγήσει σὲ μιὰ ἀνάλογη ὕβριν: ἡ ἑλληνιστικὴ ἐποχὴ, ἡ ἐποχὴ διπλάδι ποὺ ἀκολούθησε τὶς κατακτήσεις τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου.

Ποιοὶ ὅμως ἦταν οἱ ἐπιφανέστεροι ἐκπρόσωποι τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς ἀθεΐας; Ὅπως ἀκριβῶς οἱ χριστιανοὶ ἀργότερα εἶδαν σὲ μορφὲς τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας προδρομους τῆς χριστιανικῆς ἀλήθειας καὶ δὲν δίστασαν νὰ ἀγιογραφήσουν αὐτὲς τὶς μορφὲς στοὺς πρόναους τῶν ἐκκλησιῶν τους, ἔτσι καὶ οἱ μεταγενέστεροι ἄθεοι θὰ ἦταν λογικὸ νὰ ἀναζητήσουν τοὺς ἄθεους τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας καὶ νὰ τοὺς δοξάσουν. Ἀλλὰ δὲν γνωρίζουμε νὰ ἔχουν κάνει κάτι τέτοιο. Γιατί; Φθάνουμε πλέον στὸ πῶς ἐνδιαφέρον καὶ ἀποκαλυπτικὸ σημεῖο τῆς μελέτης μας πάνω στὴν ἀθεΐα στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα. Θὰ ἀναφερθοῦμε ἐδῶ σὲ τρεῖς μορφὲς «ἀθέων» διανοητῶν τῆς ἑλληνικῆς Ἀρχαιότητας.

Εὐήμερος ὁ Μεσσήνιος καὶ Θεόδωρος ὁ Ἄθεος

Ὁ Εὐήμερος ὁ Μεσσήνιος (ἀπὸ τὴ Μεσσήνη τῆς Ἰταλίας), φιλόσοφος τῆς

19. Πλάτωνος, ὁ.π., 948c2-d1 «Νῦν δὲ δὴ ὅτε μέρος τι μὲν, φαμέν, ἀνθρώπων τὸ παράπαν οὐχ ἠγούνται θεούς, οἱ δὲ οὐ φροντίζειν ἡμῶν αὐτοὺς διανοοῦνται, τῶν δὲ δὴ πλείστων ἐστὶ καὶ κακίστων ἡ δόξα ὡς σμικρὰ δεχόμενοι θύματα καὶ θωπείας πολλὰ συναποστεροῦσι χρήματα καὶ μέγαλον σφᾶς ἐκλύονται κατὰ πολλὰ ζημιῶν, οὐκέτι δὲ τοῖς νῦν ἀνθρώποις ἡ Ῥαδαμάνθυος ἂν εἰπὲ τέχνη πρέπουσα ἐν δίκαις».

Κυρηνναϊκῆς Σχολῆς, ἀνῆκει στὴ δευτέρα περίοδο ἀκριβῆς τῆς ἀθείας ἀπὸ αὐτὲς ποὺ διακρίναμε παραπάνω, τὴν ἑλληνιστικὴ. Ἡ συμβολὴ του στὴν ἀθειστικὴ διανόηση ἔγκειται στὴν ἀποδόμηση τῶν ἀρχαίων θεῶν, στοὺς ὁποίους ἔδωσε μιὰ καθαρὰ ἀνθρωπογενῆ ἐρμηνεία.

Πιὸ συγκεκριμένα, ὁ Εὐήμερος φέρεται νὰ ἀνέλαβε νὰ ἐξερευνησθεῖ τὴν Ἐρυθρὰ Θάλασσα καὶ τὰ μεσημβρινὰ παράλια τῆς Ἀσίας με ἐντολὴ τοῦ Κασσάνδρου τῆς Μακεδονίας (350-298/297 π.Χ.), ἐνὸς ἀπὸ τοὺς Διαδόχους τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου. Ὅπως ἔγραψε ὁ Εὐήμερος ἀργότερα στὸ χαμένο ἔργο του *Ἰερὰ ἀναγραφὴ*, στὸ πλαίσιο αὐτοῦ τοῦ ἐξερευνητικοῦ ταξιδιοῦ βρέθηκε στὴν Παγχαία, ἓνα νησί τοῦ Περσικοῦ κόλπου ποὺ ἐμφανίζεται ὡς ἐπίγειος παράδεισος, προφανῶς φανταστικὸ, με πολλὰ κοινὰ στοιχεῖα με τὴν Ἀτλαντίδα τοῦ Πλάτωνα καὶ τὴν κατοπινὴ «Οὐτοπία» τοῦ Thomas More²⁰.

Σύμφωνα με τὴ μαρτυρία τοῦ Εὐήμερου, τὴν ὁποία μᾶς διασφῆζει ὁ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης, οἱ ἱερεῖς τῆς νήσου ὑποστήριζαν ὅτι κατάγονταν ἀπὸ τοὺς Ἕλληνες, καὶ πράγματι εἶχαν κοινὰ στοιχεῖα με τὴν κρητικὴ γλῶσσα καὶ μετέδιδαν ἀπὸ γενεὰ σὲ γενεὰ τὴν ἀγάπη γιὰ τοὺς Ἕλληνες. Περαιτέρω, οἱ ἱερεῖς ὑποστήριζαν ὅτι οἱ πρῶτοι Ἕλληνες εἶχαν φθάσει στὴν Παγχαία ὀδηγημένοι ἀπὸ τὸν Δία, τὸν ἴδιο ποὺ οἱ Ἕλληνες λάτρευαν ὡς θεό, ὁ ὁποῖος στὴν πραγματικότητα ἦταν ἓνας μέγας βασιλεὺς τοῦ ἀπώτερου παρελθόντος, ποὺ εἶχε θεοποιηθεῖ μετὰ θάνατον. Οἱ ἱερεῖς μάλιστα ἔδειξαν καὶ ἐπίσημα κείμενα τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴ μαρτυρία τους, εἶχε γράψει ὁ ἴδιος ὁ Δίας.²¹

Δὲν εἶναι δύσκολο νὰ καταλάβει κανεὶς πῶς ἀκριβῶς ὁ Εὐήμερος συνδέεται με τὴν ἀθεΐα. Ὁ Εὐήμερος προσπάθησε νὰ ἀποδομήσει τὴν πίστη στοὺς θεοὺς. Ὁ Πλούταρχος γράφει γι' αὐτὸν ὅτι «*διεσκόρπισε τὴν ἀθεότητα στὴν οἰκουμένη*» καὶ ἀποδίδει στὸν Εὐήμερο ἀσύστολα ψεύδη, κάνοντας λόγο γιὰ ἀνύπαρκτο νησί, ἀνύπαρκτους κατοίκους καὶ κατασκευασμένα τεκμήρια²².

Δυστυχῶς, δὲν ἔχουμε στὰ χέρια μας τὰ κείμενα τοῦ ἴδιου τοῦ Εὐήμερου, ἡ δὲ θεωρία του μᾶς εἶναι γνωστὴ ἐμμέσως, μέσῳ τοῦ Διόδωρου τοῦ Σικελιώτη. Ἐλλεῖπει ὅμως τῶν κειμένων τοῦ ἴδιου τοῦ Εὐήμερου, δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀποφανθοῦμε μετὰ βεβαιότητος ὅτι ὁ Εὐήμερος ἦταν πράγματι ἀθεός. Ἀσφαλῶς, ὁ Εὐήμερος προσπάθησε νὰ ἀποδομήσει τὴν πίστη στοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου. Ἀλλὰ τὸ ἴδιο ἀκριβῶς ἔκαναν ἀργότερα καὶ οἱ χριστιανοί, ὅχι γιὰ νὰ κηρύξουν τὴν ἀθεΐα, ἀλλὰ γιὰ νὰ κηρύξουν τὴν πίστη στὸν ἀληθινὸ Θεό. Τὸ τί ἀκριβῶς ἐπιδίωκε νὰ κάνει ὁ Εὐήμερος παραμένει ἄδηλο. Μὲ ἄλλα λόγια, με βάση τὴ διάκριση ποὺ κά-

τούτων σημεῖα φέρουσι τῆς διαλέκτου, δεικνύντες τὰ πολλὰ διαμένειν παρ' αὐτοῖς Κρητικῶς ὀνομαζόμενα· τίν τε πρὸς αὐτοὺς οἰκειότητα καὶ φιλανθρωπίαν ἐκ προγόνων παρεληφέναι, τῆς φήμης ταύτης τοῖς ἐκγόνοις παραδιδομένης ἀεί. Ἐδείκνυον δὲ καὶ ἀναγραφὰς τούτων, ἃς ἔφασαν τὸν Δία πεποιῆσθαι καθ' ὃν καιρὸν ἔτι κατ' ἀνθρώπους ὡν ἰδρῦσατο τὸ ἱερὸν». Πρβ. καὶ ὁ.π., ζ' 1, 6.1-4: «Εἶναι δ' ἐν αὐτῇ [sc. στὴν Παγχαία] κατὰ τινα λόφον ὑψηλὸν καθ' ὑπερβολὴν ἱερὸν Διὸς Τριφυλίου, καθιδρυμένον ὑπ' αὐτοῦ καθ' ὃν καιρὸν ἐβασίλευσε τῆς οἰκουμένης ἀπάσης ἔτι κατὰ ἀνθρώπους ὄν».

22. Πλουτάρχου, *Περὶ Ἰσίδος καὶ Ὀσίριδος*, ed. W. Sieweking, 360 A 5-6: «ὅς αὐτὸς [sc. ὁ Εὐήμερος] ἀντίγραφα συνθεῖς ἀπίστου καὶ ἀνυπάρκτου μυθολογίας πᾶσαν ἀθεότητα κατασκεδάννυσι τῆς οἰκουμένης, τοὺς νομιζομένους θεοὺς πάντας ὁμαλῶς διαγράφων εἰς ὀνόματα στρατηγῶν καὶ ναυάρχων καὶ βασιλέων ὡς δὴ πάλαι γεγονότων ἐν δὲ Πάγχοντι γράμμασι χρυσοῖς ἀναγεγραμμένων, οἷς οὔτε βάρβαρος οὐδεὶς οὐθ' Ἕλλην, ἀλλὰ μόνος Εὐήμερος, ὡς ἔοικε, πλεύσας εἰς τοὺς μηδαμόθι γῆς γεγονότας μηδ' ὄντας Παγχῶους καὶ Τριφύλλους ἐντετύχηκε».

20. Ὅσοι ἐπιλέγουν νὰ δώσουν κάποια βάση στὰ γραφόμενα τοῦ Εὐήμερου ταυτίζουν τὴν Παγχαία με τὴ σημερινὴ Σρὶ Λάνκα, τὴ νῆσο Κεϋλάνη.

21. Διοδώρου Σικελιώτου, *Βιβλιοθήκη ἱστορικὴ*, ed. F. Vogel καὶ K. T. Fischer (post I. Bekker & L. Dindorf), Ε' 46, 3.1-4.1: «*Μυθολογοῦσι δ' οἱ ἱερεῖς τὸ γένος αὐτοῖς ἐκ Κρήτης ὑπάρχειν, ὑπὸ Διὸς ἠγμένης εἰς τὴν Παγχαίαν, ὅτε κατ' ἀνθρώπους ὡν ἐβασίλευε τῆς οἰκουμένης· καὶ*

ναμε παραπάνω, ο Εϋήμερος θα μπορούσε άσφαλώς να θεωρηθεί ως εκπρόσωπος του *ἀρνητικού ἀθεϊσμοῦ*, δὲν τεκμαίρεται ὅμως ὅτι ἦταν εκπρόσωπος καὶ τοῦ *θετικοῦ ἀθεϊσμοῦ*. Ὅπως εἶναι φανερό, ὁ Εϋήμερος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ὁ τυπικὸς ἄθεος, αὐτὸς στὸν ὁποῖο οἱ μεταγενέστεροι ἄθεοι θὰ ἔβρισκαν ἕναν ἔνδοξο πρόδρομο τῆς ἀθεΐας.

Πολὺ περισσότερο φαίνεται νὰ πληροῖ τὶς προδιαγραφὰς τοῦ ἀθέου ὁ φιλόσοφος τῆς ἴδιας περιόδου ἐποχῆς (β' ἡμισυ τοῦ 4^{ου} καὶ α' ἡμισυ τοῦ 3^{ου} αἰῶνα π.Χ.) Θεόδωρος, ἐπίσης τῆς Κυρηναϊκῆς ἢ Ἡδονιστικῆς Σχολῆς, ὁ ὁποῖος ἄλλωστε ἔμεινε γνωστὸς ὡς Θεόδωρος ὁ Ἄθεος. Ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος μᾶς παραδίδει ὅτι ὁ Θεόδωρος ὁ Ἄθεος ἀρνεῖτο ὀλοκληρωτικὰ τὶς περὶ θεῶν ἀντιλήψεις (*«ἢν παντάπασιν ἀναιρῶν τὰς περὶ θεῶν δόξας»*), εἶχε γράψει ἕνα βιβλίον *Περὶ θεῶν* (τὸ ὁποῖο μάλιστα ὁ Διογένης ἀξιολογεῖ ὡς *«οὐκ εὐκαταφρόνητον»*, σημειώνοντας ὅτι ὁ Ἐπίκουρος εἶχε ἐπηρυσθεῖ σημαντικὰ ἀπὸ αὐτό), εἶχε δὲ ὁ ἴδιος καὶ κύκλο μαθητῶν, ποὺ ἦταν γνωστοὶ ἀπὸ τὸ ὄνομά του ὡς *«Θεοδώρειοι»*²³.

Μπορεῖ νὰ μὴν γνωρίζουμε τί ἀκριβῶς δίδαξε ὁ Θεόδωρος ὁ Ἄθεος, γνωρίζουμε ὅμως ὅτι τὰ ὅσα δίδαξε σίγουρα σκανδάλιζαν καὶ προκαλοῦσαν. Στὴν Ἀθήνα κατηγορήθηκε γιὰ ἀσέβεια καὶ παραπέμφθηκε σὲ δίκη, στὴν ὁποία μπορεῖ νὰ γλίτωσε τὴ θανατικὴ ποινὴ, χάρι στὴν παρέμβαση τοῦ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως²⁴, ἀλλὰ ἐξορίσθηκε καὶ κατέφυγε στὴν αὐλὴ τοῦ Πτολεμαίου στὴν Αἴγυπτο. Ἀπὸ ἐκεῖ ἐξορίσθηκε ἐκ νέου καὶ κατέφυγε στὴν Κυρήνη. Ἀλλὰ

καὶ ἀπὸ ἐκεῖ ἐξορίσθηκε, γιὰ νὰ ἔλθει καὶ πάλι στὴν Ἑλλάδα.

Ἐνα παράδειγμα τῆς καυστικῆς κριτικῆς του, ποὺ σκανδάλιζε καὶ προκαλοῦσε τοὺς συγχρόνους του, μᾶς δίνει ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος. Κάποτε, διηγεῖται ὁ Διογένης, ὁ Στίλπων ὁ Μεγαρικὸς κινδύνευσε νὰ μπλέξει ἄσχημα λόγῳ ἑνὸς καλαμπουριοῦ: Ἄν θεὰ εἶναι ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ Δία, εἶχε πεί, τότε ἡ Ἀθηνᾶ τοῦ Φειδία, ποὺ δὲν εἶναι βεβαίως τοῦ Δία, *«οὐ θεὸς ἐστίν»*. Αὐτὸ εἶχε ὡς συνέπεια νὰ παραπεμφθεῖ σὲ δίκη μετὰ τὴν κατηγορία τῆς ἀσέβειας στὸν Ἄρειο Πάγο, ὅπου... συνέχισε τὸ καλαμπούρι: Δὲν ἀρνήθηκε ὅτι εἶχε πεί αὐτὸ γιὰ τὸ ὁποῖο κατηγορεῖτο, καὶ ἰσχυρίσθηκε ὅτι σωστὰ τὸ εἶχε πεί: *«μὴ γὰρ εἶναι αὐτὴν θεόν, ἀλλὰ θεάν»*... Ὁ Θεόδωρος τότε δὲν δίστασε νὰ τὸν εἰρωνευθεῖ, ρωτώντας: *«Καὶ ποῦ τὸ ἤξερε αὐτὸ ὁ Στίλπων; ἢ μίπως σήκωσε τὸ ἱμάτιό της καὶ εἶδε τὸν «κῆπό» της;»*. Δὲν εἶναι ἀσφαλῶς χωρὶς λόγο, ποὺ ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος, διηγούμενος αὐτὴ τὴν ἱστορία, χαρακτηρίζει τὸν Θεόδωρο *«θρασύτατο»*²⁵. Οὔτε βεβαίως χρειαζόμαστε τίποτα ἄλλο, γιὰ νὰ καταλάβουμε γιὰτί ὁ Θεόδωρος ὁ Ἄθεος δὲν μπορούσε νὰ ριζώσει πουθενά, ἀλλὰ ἀπὸ παντοῦ ἐξοριζόταν.

Καὶ ὅμως, καὶ γιὰ τὸν Θεόδωρο θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ διατυπώσει τὴν ἐπιφύλαξη ποὺ διατυπώσαμε νωρίτερα γιὰ τὸν

23. Διογένης Λαερτίου, *Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν*, ed. H. S. Long, Β' 97.6-11: *«Οἱ δὲ Θεοδώρειοι κληθέντες τὴν μὲν ὀνομασίαν ἔσπασαν ἀπὸ Θεοδώρου τοῦ προγεγραμμένου, καὶ δόγμασιν ἐχρήσαντο τοῖς αὐτοῦ. Ἦν δ' ὁ Θεόδωρος παντάπασιν ἀναιρῶν τὰς περὶ θεῶν δόξας· καὶ αὐτοῦ περιετύχον βιβλίῳ ἐπιγεγραμμένῳ Περὶ θεῶν, οὐκ εὐκαταφρονίτῳ· ἐξ οὗ φασιν Ἐπίκουρον λαβόντα τὰ πλεῖστα εἰπεῖν»*.

24. Διογένης Λαερτίου, ὁ.π., Β' 101.6.

25. Διογένης Λαερτίου, ὁ.π., Β' 116.2-12: *«Τουτόν [sc. τὸν Στίλωνα] φασιν περὶ τῆς Ἀθηνᾶς τῆς τοῦ Φειδίου τοιοῦτόν τινα λόγον ἐρωτῆσαι· «ἄρα γε ἡ τοῦ Διὸς Ἀθηνᾶ θεὸς ἐστίν;» φήσαντος δέ, «ναί», «αὐτὴ δέ γε», εἶπεν, «οὐκ ἔστι Διός, ἀλλὰ Φειδίου»· συγχωρομένου δέ, «οὐκ ἄρα», εἶπε, «θεὸς ἐστίν». Ἐν ᾧ καὶ εἰς Ἄρειον πᾶγον προσκληθέντα μὴ ἀρνήσασθαι, φάσκειν δ' ὀρθῶς διεiléχθαι· μὴ γὰρ εἶναι αὐτὴν θεόν, ἀλλὰ θεάν· θεοὺς δὲ εἶναι τοὺς ἄρρενας. Καὶ μὲντοι τοὺς Ἄρειοπαγίτας εὐθέως αὐτὸν κελεύσαι τῆς πόλεως ἐξελεθεῖν. Ὅτε καὶ Θεόδωρος τὸν ἐπίκλιν θεὸν ἐπισκώπτοντα εἶπεν, «πόθεν δὲ τοῦτ' ἦδει Στίλπων; ἢ ἀνασύρας αὐτῆς τὸν κῆπον ἐθεάσατο;». Ἦν δ' ἀληθῶς οὗτος μὲν θρασύτατος· Στίλπων δὲ κοιμώτατος».*

Ευήμερο, ως πρὸς τὸ ἂν ἦταν πραγματικὰ ἄθεος, ἀρνητῆς δηλαδὴ τοῦ θεοῦ, ἢ ἀπλῶς ἀμφισβητοῦσε –ἀσφαλῶς μὲ πολὺ ἐπιθετικὸ τρόπο– τὶς παραδεδομένες ἀντιλήψεις περὶ τῶν θεῶν. Καὶ τὸ ἐντυπωσιακὸ εἶναι ὅτι ὁ Θεόδωρος ἔχει ἐν προκειμένῳ ἕναν πραγματικὰ ἀπροσδόκητο μάρτυρα ὑπεράσπισης. Πρόκειται γιὰ τὸν χριστιανὸ Κλίμεντα τὸν Ἀλεξανδρέα, ὁ ὁποῖος στὸ ἔργο του *Προτρεπτικὸς πρὸς Ἑλλήνας* ἐκφράζει τὴν ἀπορία γιὰ τοὺς ἀρχαίους ἀποκαλοῦσαν ἄθεους τὸν Θεόδωρο τὸν Κυρηνναῖο, τὸν Ευήμερο καὶ κάποιους ἄλλους, οἱ ὁποῖοι ἀπλῶς εἶχαν ἀντιληφθεῖ περισσότερο ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους ἀνθρώπους τὴν πλάνη τῆς εἰδωλολατρίας²⁶.

Ὡστόσο, εἰδικὰ ὁ Θεόδωρος ὁ Ἄθεος μοιάζει νὰ ἦταν πραγματικὰ ἄθεος, μὲ ὅλη τὴ σημασία τῆς λέξεως. Σὲ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα, ἄλλωστε, θὰ μπορούσε νὰ μᾶς ὀδηγήσει καὶ ἡ διατύπωση τοῦ Διογένη τοῦ Λαερτίου γιὰ τὸν Θεόδωρο ποὺ εἶδαμε προηγουμένως, ὅτι ὁ Θεόδωρος «*ἦν παντάπασιν ἀναιρῶν τὰς περὶ θεῶν δόξας*». Ἔτσι, ὁ Θεόδωρος ὁ Ἄθεος θὰ μπορούσε ἐπιτέλους νὰ εἶναι ὁ ἀρχαῖος διανοητῆς στὸ πρόσωπο τοῦ ὁποίου οἱ μεταγενέστεροι καὶ σύγχρονοί μας ἄθεοι θὰ ἔβρισκαν ἕναν ἔνδοξο πρόδρομο. Ἀλλὰ ὑπάρχει ἕνα πρόβλημα...

Δὲν γνωρίζουμε πολλὰ γιὰ τὰ ὅσα διάσκακε στὴν πραγματικότητα ὁ Θεόδωρος ὁ Ἄθεος. Μᾶς παραδίδονται ὅμως κάποια περιστατικὰ ἀπὸ τὴ ζωὴ του. Ἐνα ἀπὸ αὐτὰ εἶναι τὸ ἑξῆς: Ὁ Θεόδωρος ὁ Ἄθεος παρακάθισε κάποτε σὲ ἕνα συμπόσιο, στὸ ὁποῖο ἦταν παροῦσα καὶ ἡ Ἰππαρχία, σύ-

ζυγος τοῦ κυνικοῦ φιλοσόφου Κράτη τοῦ Θηβαίου, ἐνὸς ἀπὸ τοὺς σημαντικότερους κυνικοὺς φιλοσόφους. Ἡ Ἰππαρχία ἦταν καὶ ἡ ἴδια φιλόσοφος καὶ ζοῦσε ἕνα βίο ἀντιδιμετρικὰ ἀντίθετο μὲ τὴ ζωὴ τῶν γυναικῶν τῆς ἐποχῆς τῆς. Σὲ αὐτὸ λοιπὸν τὸ συμπόσιο, ἡ Ἰππαρχία ἔφερε σὲ δύσκολη θέση τὸν Θεόδωρο τὸν Ἄθεο μὲ ἕνα σόφισμα. Τί ἔκανε ὁ Θεόδωρος; Ἀντὶ ἄλλης ἀπαντήσεως, ὁ Θεόδωρος μὲ μιὰ βίαιη κίνηση ἀφαίρεσε τὸ ἐνδυμα τῆς Ἰππαρχίας καὶ τὴν ἄφησε ὀλόγυμνη ἐνώπιον ὄλων, δείχνοντάς τιν δὲ εἶπε: «*Αὕτη εἶναι ποὺ ἄφησε τὸν ἀργαλεῖο καὶ τὸ ράψιμο;*»²⁷. Ἡ Ἰππαρχία δὲν ταράχθηκε, ἀλλὰ τοῦ ἀπάντησε ψυχραμα: «*Εγὼ εἶμαι, Θεόδωρε· ἀλλὰ μίπως σοῦ φαίνομαι ὅτι ἔκανα κακὴ ἐπιλογή, ποὺ ἀξιοποίησα γιὰ τὴν παιδεία τὸν χρόνον ποὺ ἐπρόκειτο νὰ ξοδέψω στὸν ἀργαλεῖο;*»²⁸.

Γνωρίζουμε ὅτι ἐπὶ αἰῶνες οἱ γυναῖκες ἦταν καταδικασμένες νὰ ὑφίστανται μύριες ταπεινώσεις. Ἀλλὰ δὲν ξέρουμε πῶς ταπεινωτικὴ συμπεριφορὰ πῶς πρόστυχη ἀπὸ αὐτὴν, τὴ συμπεριφορὰ τοῦ Θεόδωρου τοῦ Ἄθεου πρὸς τὴν Ἰππαρχία. Ἡ Ἰππαρχία, μὲ τὴν ὑπερήφανη στάση καὶ ἀπάντησή της, θὰ ἄξιζε νὰ τιμᾶται ὡς μία ἀπὸ τὶς πρωτοπόρους τοῦ φεμινισμοῦ. Ὁ Θεόδωρος ὁ Ἄθεος, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ... ἔ, τὸ μόνο βέβαιο εἶναι ὅτι δὲν θὰ μπορούσε νὰ τιμᾶται! Ποῦ νὰ βγοῦν οἱ ἄθεοι νὰ δοξάσουν τὸν Θεόδωρο τὸν Ἄθεο ὡς πρόδρομό τους; Ἡ Christine Overall στὸ συλλογικὸ ἔργο *The Cambridge Companion to Atheism* καταλήγει στὸ συμπέρασμα ὅτι «*ὑπάρχουν πολλοὶ λόγοι γιὰ τὶς φεμινίστριες νὰ εἶναι ἄθεες μὲ τὴ θετικὴ ἔννοια τοῦ ὅρου*»²⁹. Ἀλλὰ διερωτῶμαι εἰλικρινὰ τί θὰ ἐπέλεγε μιὰ συ-

26. Κλίμεντος Ἀλεξανδρέως, *Προτρεπτικὸς πρὸς Ἑλλήνας*, ed. C. Mondésert, β' 24, 2.1-8: «*Ὡν δὴ χάριν (οὐ γὰρ οὐδαμῶς ἀποκρυπτεύον) θανάμαξιν ἔπεισέ μοι ὅτ' ἄτ' ἔπεισεν τὸν Ἀκραγαντῖνον καὶ Νικάνορα τὸν Κύπριον καὶ Διαγόραν καὶ Ἰππῶνα τὸν Μπλίω τὸν τε Κυρηνναῖον ἐπὶ τούτοις ἐκείνον (ὁ Θεόδωρος ὄνομα αὐτῶ) καὶ τινες ἄλλους συγχούς, σωφρόνως βεβιωκότας καὶ καθωρακότας ὀξύτερόν ποῦ τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων τὴν ἀμφὶ τοὺς θεοὺς τούτους πλάνην, ἀθεοὺς ἐπιτεκνίκασιν*».

27. Μὲ αὐτὸ τὸ τελευταῖο, τὸ «*ἢ τὰς παρ' ἰστοῦς ἐκλιποῦσα κερκίδας*», ὁ Θεόδωρος παρέπεμπε σὲ ἕνα στίχο τοῦ Εὐριπίδη (*Βάκχαι*, 1236).

28. Διογένης Λαερτίου, ὁ.π., ΣΤ' 97.1-98.7.

29. Christine Overall, "Feminism and Atheism", ἐν Michael Martin (ed.), *The Cambridge Companion to Atheism*, Cambridge University Press, Cambridge, New York etc. 2007, σελ. 246.

*Γνωρίζουμε ότι ἐπὶ αἰῶνες οἱ γυναῖκες ἦταν καταδικασμένες
νὰ ὑφίστανται μύριες ταπεινώσεις. Ἀλλὰ δὲν ξέρουμε πιὸ τα-
πεινωτικὴ συμπεριφορὰ πιὸ πρόστυχη ἀπὸ τὴ συμπεριφορὰ
τοῦ Θεόδωρου τοῦ Ἄθεου πρὸς τὴν Ἰππαρχία. Ἡ Ἰππαρχία,
μὲ τὴν ὑπερήφανη στάση καὶ ἀπάντησή της, θὰ ἄξιζε
νὰ τιμᾶται ὡς μία ἀπὸ τὶς πρωτοπόρους τοῦ φεμινισμοῦ.
Ὁ Θεόδωρος ὁ Ἄθεος, ἀπὸ τὴν ἄλλη, ... ἔ, τὸ μόνο βέβαιο
εἶναι ὅτι δὲν θὰ μπορούσε νὰ τιμᾶται! Ποῦ νὰ βγοῦν οἱ ἄθεοι
νὰ δοξάσουν τὸν Θεόδωρο τὸν Ἄθεο ὡς πρόδρομό τους;*

νειδητὴ φεμινίστρια, ἐὰν εἶχε νὰ διαλέξει ἀνάμεσα στὸν Θεόδωρο τὸν Ἄθεο καὶ τὸν ἀπόστολο Παῦλο, μὲ τὸν πρῶτο νὰ φέρεται ὅπως εἶδαμε, τὸν δὲ δεῦτερο νὰ διακηρύσσει τὸ περίφημο «*οὐκ ἐνὶ ἄρσεν καὶ θῆλυ*»³⁰.

Ἄς ἀναζητήσουν λοιπὸν ἀλλοῦ οἱ ἄθεοι τὸν ἔνδοξο πρόδρομό τους στὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ φιλοσοφία. Ὁ Θεόδωρος ὁ Ἄθεος... δὲν κάνει...

Κριτίας ὁ Ἀθηναῖος

Ἔνας πραγματικὸς ἄθεος, μὲ ὅλη τὴ σημασία τῆς λέξεως, θὰ μπορούσε νὰ βρεθεῖ στὴν ἄλλη περίοδο ἔξαρσης τῆς ἀθεΐας στὴν ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα, στὴν περίοδο τῆς ἀρχαίας Σοφιστικῆς, τὸν πέμπτο αἰῶνα π.Χ. Πρόκειται γιὰ τὸν σοφιστὴ, ποιητὴ καὶ ρήτορα Κριτία τὸν Ἀθηναῖο. Ὁ Κριτίας εἶχε γράψει ἕνα ἔργο, χαμένο σήμερα ἀλλὰ σωζόμενο ἀποσπασματικά, στὸ ὁποῖο ἀποδομοῦσε ὄχι τοὺς θεοὺς τοῦ Ὀλύμπου, ἀλλὰ τὴ θρησκεία γενικά, ἐμφανίζοντάς τιν ὡς ἀνθρώπινο κατασκευάσμα. Συγκεκριμένα, ὁ Κριτίας ἔγραφε ἐκεῖ περίπου τὰ ἑξῆς:

Ἐπιῆρξε ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία ἡ ζωὴ τῶν ἀνθρώπων ἦταν βυθισμένη στὴν ἀδικία, καὶ κυριαρχοῦσε σὲ αὐτὴν ἡ βία. Δὲν ὑπῆρχε ἀνταμοιβὴ γιὰ τοὺς καλοὺς οὔτε τιμωρία γιὰ τοὺς κακοὺς. Ἀργότερα, οἱ ἀνθρώποι θέσπισαν νόμους τιμωροῦς, ὥστε

ἡ δικαιοσύνη νὰ κυριαρχεῖ καὶ νὰ ἐλέγχει τὴν ὕβρη. Ἄν κάποιος ἔπεφτε σὲ σφάλμα, ὑφίστατο τιμωρία. Τὰ προβλήματα ὁμως δὲν λύθηκαν. Οἱ νόμοι ἐμπόδιζαν μὲν τοὺς ἀνθρώπους νὰ κάνουν φανερὰ βίαιες πράξεις, ἀλλὰ αὐτοὶ συνέχιζαν νὰ τὶς κάνουν κρυφά. Τότε κάποιος ἀνθρώπος εὐφυῆς καὶ σοφὸς ἐπινόησε γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τὸν φόβο τῶν θεῶν, γιὰ νὰ ὑπάρχει κάτι νὰ φοβίζει τοὺς κακοὺς, κι ἂν ἀκόμα κάνουν, λένε ἢ σκέπτονται κάτι κρυφά. Ἔτσι, εἰσήγαγε τὴν ἔννοια τοῦ θεοῦ ὁ ὁποῖος βλέπει καὶ ἀκούει τὰ πάντα, ἀκόμη καὶ τὶς μύχιες σκέψεις τῶν ἀνθρώπων. Βεβαίως, μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο «*κάλυψε τὴν ἀλήθεια μὲ τὸ ψέμμα*». Τὸ συμπέρασμα τοῦ Κριτία εἶναι ὅτι κάπως ἔτσι κάποιος ἔπεισε γιὰ πρώτη φορὰ τοὺς ἀνθρώπους νὰ πιστεῦσουν ὅτι ὑπάρχει γένος θεῶν.

Ὁ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς, ποὺ παραθέτει τὸ κείμενο τοῦ Κριτία, γράφει πολὺ χαρακτηριστικὰ ὅτι ὁ Κριτίας ἦταν «*ἐκ τοῦ τάγματος τῶν ἀθέων*» καὶ μὲ τὸ ἐν λόγῳ κείμενό του εἰσηγήθηκε τὴν ἄποψη ὅτι οἱ παλαιοὶ νομοθέτες ἔπλασαν τὸν θεὸ ὡς «*ἐπίσκοπον τῶν ἀνθρωπίνων κατορθωμάτων καὶ ἀδικημάτων*», προκειμένου νὰ μὴ διαπράττει κανεὶς ἀδικήματα κρυφά, ἀπὸ φόβο γιὰ τὴν τιμωρία τῶν θεῶν³¹. Σύμφωνα μὲ τὸν

30. Γαλ., γ' 28.

31 Σέξτου Ἐμπειρικοῦ, *Κατὰ μαθηματικῶν*, ed. H. Mutschmann καὶ J. Mau, Ὁ' 54.1-6: «*Καὶ Κριτίας*

Guthrie, πρόκειται για την πρώτη φορά που βρίσκουμε στην ιστορία τη θεωρία ότι η θρησκεία αποτελεί πολιτική επινόηση³².

Το κείμενο του Κριτία, που είδαμε σε γενικές γραμμές το περιεχόμενό του, έχει κατά λέξιν ως εξής (το παραθέτουμε κατά λέξιν, διότι πρόκειται για ένα αληθινό «ευαγγέλιο» της αθεΐας από την ελληνική Αρχαιότητα):

«Ἦν χρόνος, ὅτ' ἦν ἄτακτος ἀνθρώπων βίος καὶ θηριώδης ἰσχύος θ' ὑπέρτης, ὅτ' οὐδὲν ἄθλον οὔτε τοῖς ἐσθλοῖσιν ἦν οὔτ' αὖ κόλασμα τοῖς κακοῖς ἐγένετο. Κἄπειτά μοι δοκοῦσιν ἀνθρώποι νόμους θέσθαι κολαστίας, ἵνα δίκη τύραννος ἢ <ὁμῶς ἀπάντων> τὴν θ' ὕβριν δούλῃν ἔχῃ ἐξημοῦτο δ' εἶ τις ἐξαμαρτάνοι. Ἔπειτ' ἐπειδὴ τὰμφανῆ μὲν οἱ νόμοι ἀπειργῶν αὐτοὺς ἔργα μὴ πράσσειν βία, λάθρα δ' ἔπρασσον, τνικαυτὰ μοι δοκεῖ <πρῶτον> πυκνός τις καὶ σοφὸς γνώμην ἀνῆρ [γνῶναι] <θεῶν> δέος θνητοῖσιν ἐξευρεῖν, ὅπως εἴη τι δεῖμα τοῖς κακοῖσι, κἂν λάθρα πράσσωσι ἢ λέγωσι ἢ φρονῶσι <τι>. Ἐντεῦθεν οὖν τὸ θεῖον εἰσπηγήσατο, ὡς ἔστι δαίμων ἀφθίτῳ θάλλων βίῳ, νόφ τ' ἀκούων καὶ βλέπων, φρονῶν τ' ἄγαν προσέχων τε ταῦτα, καὶ φύσιν θεῖαν φορῶν, ὅς πᾶν τὸ λεχθὲν ἐν βροτοῖς ἀκούσεται, τὸ δρώμενον δὲ πᾶν ἰδεῖν δυνήσεται. Ἐὰν δὲ σὺν σιγῇ τι βουλευῆς κακόν, τοῦτ' οὐχὶ λίσσει τοὺς θεοὺς· τὸ γὰρ φρονοῦν <ἄγαν> ἔνεστι. Τούσδε τοὺς λόγους λέγων διδαγμάτων ἥδιστον εἰσπηγήσατο ψευδεῖ καλύψας τὴν ἀλήθειαν λόγῳ.

δὲ εἷς τῶν ἐν Ἀθήναις τυραννησάντων δοκεῖ ἐκ τοῦ τάγματος τῶν ἀθεῶν ὑπάρχειν φάμενος, ὅτι οἱ παλαιοὶ νομοθέται ἐπίσκοπόν τινα τῶν ἀνθρωπίνων κατορθωμάτων καὶ ἀμαρτημάτων ἐπλάσαν τὸν θεὸν ὑπὲρ τοῦ μηδένα λάθρα τὸν πλησίον ἀδικεῖν, εὐλαβοῦμενον τὴν ὑπὸ τῶν θεῶν τιμωρίαν».

32. W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy*, vol. 3, Cambridge University Press, Cambridge 1969, σελ. 244: "the first occurrence in history of the theory of religion as a political invention to ensure good behaviour".

[...]

Οὕτω δὲ πρῶτον οἶομαι πείσαι τινα θνητοὺς νομίζειν δαιμόνων εἶναι γένος»³³.

Ἴδου λοιπὸν ὁ ἔνδοξος πρόδρομος τῶν μεταγενέστερων καὶ σύγχρονων ἀθεῶν στὴν ἑλληνικὴ Αρχαιότητα: ὁ Ἀθηναῖος σοφιστὴς Κριτίας, υἱὸς τοῦ πλούσιου Κάλλαισχροῦ, μαθητὴς τοῦ Σωκράτη, τοῦ Γοργία καὶ πολλῶν ἄλλων φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν, θεῖος τοῦ Πλάτωνα (ἐξάδελφος τῆς μητέρας του). Ἀλλά... ὑπάρχει καὶ ἐδῶ ἕνα πρόβλημα...

Τὸ πρόβλημα εἶναι ὅτι, ὅπως καὶ στὴν περίπτωση τοῦ Θεόδωρου τοῦ Ἀθεῦ, ἔτσι καὶ ὁ Κριτίας ἔχει, πέραν τῶν συγγραμμάτων καὶ τῶν λόγων του, καὶ βίον καὶ πολιτεῖαν... Ὁ σοφιστὴς Κριτίας δὲν ἀρκέσθηκε στὶς φιλοσοφικὲς συζητήσεις καὶ θεωρίες, ἀλλὰ ἐνεπλάκη ἐνεργῶς στὴν πολιτικὴ ζωὴ. Ἔμεινε περιώνυμος ὡς ὁ σκληρότερος ἀπὸ τοὺς Τριάκοντα τυράννους, ποὺ δυνάστευσαν τὴν Ἀθήνα γιὰ ὀκτῶ μῆνες μετὰ τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.

Τὸ καθεστῶς ἐπιβλήθηκε ἀπὸ τοὺς Λακεδαιμονίους μετὰ τὴ συνθηκολόγησι τῆς Ἀθήνας, τὴν ὁποία διαπραγματεύθηκε ἕνας ἀπὸ τοὺς Τριάκοντα, φίλος τοῦ Κριτία, ὁ Θηραμένης. Ἡ ἐκφυλισμένη «δημοκρατία» τῶν δημαγωγῶν, στὴν ὁποία ἦλθε νὰ θέσει τέρμα τὸ καθεστῶς τῶν Τριάκοντα, εἶχε πολλὰ στραβά, μὲ ἀποτελεσμα κάποιοι Ἀθηναῖοι νὰ προσβλέπουν μὲ προσδοκίες στὴν καθεστωτικὴ ἀλλαγὴ. Ἀνάμεσα σὲ αὐτοὺς ἦταν, καθ' ὁμολογίαν του, καὶ ὁ Πλάτων. Ἀλλὰ ὁ ἴδιος ὁ Πλάτων γράφει ὅτι οἱ Τριάκοντα «μέσα σὲ μικρὸ χρονικὸ διάστημα ἔκαναν τὸ προηγούμενο πολίτευμα νὰ φαντάζει χρυσάφι»³⁴. Ἀφοῦ στε-

33. Κριτίου, eds H. Diels καὶ W. Kranz, ἀπ. Β 25.16-41 καὶ 57-48.

34. Πλάτωνος, *Ἐπιστολὴ Ζ'*, ed. J. Burnet, 324d3-8: «Καὶ ἐγὼ θαυμαστὸν οὐδὲν ἔπαθον ὑπὸ νεότητος· φήθην γὰρ αὐτοὺς ἐκ τινος ἀδίκου βίου ἐπὶ δίκαιον τρόπον ἄγοντας διοικῆσαι τὴν πόλιν, ὥστε αὐτοῖς σφόδρα προσεῖχον τὸν νοῦν, τί πράξοιεν. Καὶ ὁρῶν δίπυον τοὺς ἀνδρας ἐν

*Ἴδου λοιπὸν ὁ ἔνδοξος πρόδρομος τῶν μεταγενέστερων καὶ σύγχρονων ἀθῆων στὴν ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα: ὁ Ἀθηναῖος σοφιστὴς Κριτίας, υἱὸς τοῦ πλούσιου Κάλλαισχρου, μαθητὴς τοῦ Σωκράτη, τοῦ Γοργία καὶ πολλῶν ἄλλων φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν, θεῖος τοῦ Πλάτωνα (ἐξάδελφος τῆς μητέρας του). Ἀλλά... ὑπάρχει καὶ ἐδῶ ἓνα πρόβλημα...
Τὸ πρόβλημα εἶναι ὅτι, ὅπως καὶ στὴν περίπτωσι τοῦ Θεόδωρου τοῦ Ἀθέου, ἔτσι καὶ ὁ Κριτίας ἔχει, πέραν τῶν συγγραμμάτων καὶ τῶν λόγων του, καὶ βίον καὶ πολιτείαν...*

ρεώθηκαν στὴ ἐξουσία μὲ τὴ βοήθεια τῆς σπαρτιατικῆς φρουρᾶς, ἐγκαθίδρυσαν ἓνα καθεστῶς τρόμου. Πολιτικὰ δικαιώματα διετήρησαν μόνο τρεῖς χιλιάδες Ἀθηναῖοι (οἱ τρισχίλιοι), προσκείμενοι στὸ καθεστῶς.

Σύντομα ὁ Κριτίας ξεχώρισε γιὰ τὴ σκληρότητά του, ἐξοντώνοντας ἀνευδοίαστα ὅλους τοὺς πραγματικοὺς ἢ δυναμικοὺς πολιτικούς του ἀντιπάλους. Μὲ δική του πρωτοβουλία θεσπίσθηκε νόμος βάσει τοῦ ὁποῦ οἱ Τριάκοντα εἶχαν τὴν ἐξουσία νὰ ἐκτελοῦν χωρὶς δίκην ὅποιον δὲν περιλαμβανόταν στοὺς τρισχίλιους φίλους τοῦ καθεστῶτος. Πολλοὶ ὀδηγοῦνταν στὸν θάνατο, ἀπλῶς καὶ μόνο γιὰ νὰ σφετερισθοῦν οἱ Τριάκοντα τὴν περιουσία τους. Ὁ Ἀριστοτέλης³⁵, ὁ Ἰσοκράτης³⁶ καὶ ὁ Αἰσχίνης³⁷ ὑπολογίζουν

χρόνῳ ὀλίγῳ χρυσὸν ἀποδείξαντας τὴν ἔμπροσθεν πολιτείαν...».

35. Ἀριστοτέλους, *Ἀθηναίων πολιτεία*, ed. H. Oppermann, 35, 4.5-6: «Καὶ χρόνον διαπεσόντος βραχέος, οὐκ ἐλάττους ἀνηρέκεισαν ἢ χιλίους πεντακοσίους».

36. Ἰσοκράτους, *Ἀρεοπαγντικός*, ed. G. Mathieu καὶ É. Brémond, 67.3-6: «Οἱ μὲν γὰρ [sc. οἱ Τριάκοντα] παραλαβόντες τὴν πόλιν πεντακοσίους μὲν καὶ χιλίους τῶν πολιτῶν ἀκρίτους ἀπέκτειναν, εἰς δὲ τὸν Πειραιᾶ φυγεῖν πλείους ἢ πεντακισχίλιους ἠνάγκασαν»· *Κατὰ Λοχίτου*, ed. G. Mathieu καὶ É. Brémond, 11.3-7: «Ἄϋτα γὰρ αἱ φύσεις εἰσὶν αἱ παραδοῦσαι μὲν τὴν δύναμιν τὴν ἡμετέραν τοῖς πολεμίοις, κατασκάψασαι δὲ τὰ τεῖχη τῆς πατρίδος, πεντακοσίους δὲ καὶ χιλίους ἀκρίτους ἀποκτεῖναι τῶν πολιτῶν».

37. Αἰσχίνου, *Περὶ τῆς παραπροσβείας*, ed. V. Martin

τὸν ἀριθμὸ τῶν πολιτῶν ποὺ ἐκτελέσθηκαν χωρὶς δίκην στοὺς 1.500, ἓναν ἐξωφρενικὰ ὑψηλὸ ἀριθμὸ, καὶ καθ' ἑαυτὸν, πολλῶ δὲ μᾶλλον λαμβανομένου ὑπόψιν καὶ τοῦ μικροῦ χρονικοῦ διαστήματος ποὺ κρατήθηκε στὴν ἐξουσία τὸ καθεστῶς (ὀκτῶ μῆνες), ἀλλὰ καὶ τοῦ περιορισμένου ἀριθμοῦ τῶν πολιτῶν, ποὺ δὲν ξεπερνοῦσε τὶς 40.000!

Ἡ ὠμότητα τοῦ Κριτία προκάλεσε ἀντιδράσεις ἀκόμα καὶ μεταξὺ τῶν μετριοπαθέστερων τοῦ καθεστῶτος. Ἕνας ἀπὸ αὐτοὺς ἦταν καὶ ὁ φίλος καὶ συνεργάτης τοῦ Κριτία Θηραμένης, ὁ ὁποῖος, σὲ ἓναν διάλογο ποὺ μᾶς διασφῆζει ὁ Ξενοφῶν, διαμαρτυρήθηκε ὅτι δὲν ἦταν λογικὸ νὰ δολοφονοῦν κάποιον, ἀπλῶς καὶ μόνον ἐπειδὴ ἦταν λαοφιλὴς. Ὁ Κριτίας τοῦ ἀπάντησε κυνικὰ ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται σὲ ὅσους ἐπιθυμοῦν νὰ ξεχωρίζουν νὰ μὴν ξεφορτώνονται ὅσους θὰμποροῦσαν νὰ τοὺς ἐμποδίσουν· πρόσθεσε δὲ στὸν Θηραμένη ὅτι, ἀν αὐτὸς πίστευε πῶς, ἐπειδὴ εἶναι Τριάκοντα καὶ ὄχι ἓνας, πρέπει νὰ φροντίζουν τὸ πολίτευμα σὰν κάτι λιγώτερο ἀπὸ τυραννία, τότε εἶναι ἀνόητος³⁸... Στὸ τέλος, ὁ Κριτίας

καὶ G. de Budé, 77.5-7: «... καὶ τῆς δημοκρατίας τοῖς τριάκοντα ἀφεμένους, οἱ χιλίους καὶ πεντακοσίους τῶν πολιτῶν ἀκρίτους ἀπέκτειναν».

38. Ξενοφῶντος, *Ἑλληνικά*, ed. E. C. Marchant, Β' 3, 15.1-17.1: «Τῷ μὲν οὖν πρώτῳ χρόνῳ ὁ Κριτίας τῷ Θηραμένει ὁμογνώμων τε καὶ φίλος ἦν· ἐπεὶ δὲ αὐτὸς μὲν προπετὴς ἦν ἐπὶ τὸ πολλοὺς ἀποκτεῖναι, ἄτε καὶ φυγῶν ὑπὸ τοῦ δῆμου, ὁ δὲ

φρόντισε να ξεφορτωθεί και τὸν ἴδιο τὸν παλαιό του φίλο καὶ συνεργάτη Θηραμένη, καταδικάζοντάς τον σὲ θάνατο.

Ἡ βίαιη ἀνατροπὴ τοῦ καθεστώτος τῶν Τριάκοντα ἀπίπλλαξε τὴν Ἀθήνα ἀπὸ μιὰ τυραννία τὴν ὁποία οἱ Ἀθηναῖοι ἐπὶ αἰῶνες θυμοῦνταν μὲ φρίκη, παρὰ τὴ μικρὴ τῆς διάρκειά τῶν ὀκτὼ μόνις μηνῶν. Ὁ ἴδιος δὲ ὁ Κριτίας ἔμεινε στὴ συλλογικὴ μνήμη καὶ τὴν Ἱστορία ὡς ἓνας ἀπὸ τοὺς εἰδεχθέντες καὶ βιαιότερους τυράννους ὄλων τῶν ἐποχῶν.

Καὶ τὸ ἐρώτημα εἶναι: Αὐτὸς ὁ Κριτίας, ὁ μισπὸς τύραννος, θὰ εἶναι ὁ ἔνδοξος πρόδρομος ποὺ ψάχνει ἢ μεταγενέστερη καὶ σύγχρονη ἀθεΐα στὴν ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα; Ὁχι! Δὲν γίνεται...

Συμπέρασμα

Σὲ αὐτὴ τὴ μελέτη βρήκαμε τὴν εὐκαιρία νὰ ἐπιβεβαιώσουμε ἐπανειλημμένα καὶ διὰ πολλῶν τὸ συμπέρασμα γιὰ τὴν ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα στὸ ὁποῖο κατέληγε ἡ περίφημη *Διακήρυξις τῆς Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐπιστημόνων* τὸ 1946: ὅτι ὁ ἀρχαῖος ἑλληνικὸς πολιτισμὸς «εἶναι πράγματι πολιτισμὸς κατ' ἐξοχὴν θεοκεντρικὸς»³⁹. Ἀκόμη καὶ διανοητὲς ποὺ σύρθηκαν στὰ δικαστήρια ἢ καὶ καταδικάσθηκαν μὲ τὴν κατηγορία τῆς ἀθεΐας, ὅπως ὁ Σωκράτης καὶ ὁ Ἀναξαγόρας, ἀρθρώσαν μὲν ἐνίοτε ἓναν λόγο ἀμφισβήτησης, ὁ ὁποῖος ὅμως δὲν ἐξέφραζε μιὰ ἄρνηση τοῦ θείου, ἀλλὰ ἀπεναντίας μιὰ βα-

θύτερη θρησκευτικὴ ἀναζήτηση. Αὐτὸν τὸν λόγο συχνὰ οἱ χριστιανοὶ τὸν εἶδαν ἀργότερα ὡς προάγγελο τῆς χριστιανικῆς ἀλήθειας.

Τόσο ὁ βαθιὰ θεοκεντρικὸς χαρακτήρας τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ὅσο καὶ τὸ παράδοξο τῆς καταδίκης ἐπὶ ἀθεΐα διανοητῶν ποὺ τὴ σκέψη τους χαρακτηρίζε μιὰ γνήσια θρησκευτικὴ ἀναζήτηση, ἐξηγοῦνται ἀρκούντως, ἂν ἀναλογισθοῦμε τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐβλεπαν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες τὴ θρησκεία, ἓναν τρόπο πολὺ διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο τὴ βλέπουμε ἐμεῖς σήμερα: Ἡ θρησκεία δὲν ἦταν στὴν Ἀρχαιότητα καὶ δὲν μπορούσε νὰ εἶναι θέμα τῆς ἀτομικῆς θρησκευτικῆς συνείδησης ἐνὸς ἐκάστου, ὅπως τὴ βλέπουμε σήμερα· γίνονταν ἀντιληπτὴ ὡς στήριγμα τῆς πόλεως, ἔξω ἀπὸ τὴν ὁποία ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορούσε νὰ δεῖ τὸν ἑαυτό του· ἀντιμετωπιζόταν ὡς θεμέλιο τῆς κοινότητος καὶ τῆς συλλογικῆς ταυτότητας· καὶ ὡς τέτοια, ἡ θρησκεία λογιζόταν ὡς ὑπόθεσις συλλογικῆς ἐπιβίωσης.

Μὲ αὐτὴ τὴ λογικὴ, ἀντιλαμβανόμεστε τοὺς λόγους γιὰ τοὺς ὁποίους συνέβη διανοητὲς μὲ γνήσια θρησκευτικὴ ἀναζήτηση, σὰν τὸν Σωκράτη καὶ τὸν Ἀναξαγόρα, νὰ συρθῶν στὸ δικαστήριον κατηγορούμενοι ἐπὶ ἀσεβεία καὶ ἐπὶ ἀθεΐα: οἱ βαθύτερες θρησκευτικὲς τους ἀναζητήσεις γίνονταν ἀντιληπτὲς ὡς κίνδυνος γιὰ τὴ θρησκεία ὡς θεμέλιο τῆς συλλογικῆς ταυτότητας τῆς πόλεως. Τέτοιοι διανοητὲς δὲν ἦταν βεβαίως ἄθεοι, ἐξ οὗ, ἄλλωστε, καὶ μερικὸς αἰῶνες ἀργότερα οἱ χριστιανοὶ θὰ τοὺς ἀναγνώριζαν προθύμως ὡς προδρόμους τῆς χριστιανικῆς ἀλήθειας – σημειωτέον, ἐπίσης, καὶ οἱ ἴδιοι οἱ χριστιανοὶ διώχθηκαν κατηγορούμενοι ἐπὶ ἀθεΐα.

Ὅλα αὐτὰ βεβαίως δὲν σημαίνουν ὅτι στὴν Ἀρχαιότητα δὲν ὑπῆρχαν ἄθεοι. Προφανῶς καὶ ὑπῆρχαν! Αὐτὸ μᾶς τὸ ὑποδεικνύουν οἱ ἴδιες οἱ πηγές – πέραν βεβαίως τῆς συνεπικουρίας τῆς κοινῆς λογικῆς. Ὁ Whitmarsh δὲν κάνει τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ νὰ «κομίζει γλαῦκα εἰς Ἀθήνας»,

Θηραμένης ἀντέκοπτε, λέγων ὅτι οὐκ εἰκὸς εἶναι θανατοῦν, εἴ τις ἐτιμᾶτο ὑπὸ τοῦ δήμου, τοὺς δὲ καλοὺς κάγαθοὺς μὴδὲν κακὸν εἰργάζετο, ἐπεὶ καὶ ἐγὼ, ἔφη, καὶ σὺ πολλὰ δὴ τοῦ ἀρέσκειν ἔνεκα τῇ πόλει καὶ εἵπομεν καὶ ἐπράξαμεν· ὁ δὲ (ἔτι δὲ οἰκειῶς ἐχρῆτο τῷ Θηραμένει) ἀντέλεγεν ὅτι οὐκ ἐγχωροῖσι τοῖς πλεονεκτεῖν βουλομένοις μὴ οὐκ ἐκποδῶν ποιεῖσθαι τοὺς ἱκανωτάτους διακωλύειν· εἰ δέ, ὅτι τριάκοντά ἐσμεν καὶ οὐχ εἷς, ἥττόν τι οἶει ὡσπερ τυραννίδος ταύτης τῆς ἀρχῆς χρῆναι ἐπιμελεῖσθαι, εὐθύης εἶ».

39. *Διακήρυξις τῆς Χριστιανικῆς Ἐνώσεως Ἐπιστημόνων*, σελ. 139-140.

Υπήρξε στην Αρχαιότητα στιγμή κατά την οποία η άθεϊα πήρε στα χέρια της τα ήνια· όχι βέβαια του πολιτισμού, αλλά της πολιτείας. Πολύ πριν τα μεγάλα καθεστώτα της άρνησης του εικοστού αιώνα – τον κομμουνισμό, τον φασισμό και τον ναζισμό–, η άθεϊα κυβέρνησε στην αρχαία Αθήνα, έστω για λίγο, έστω για όκτώ μόλις μήνες. Αυτό συνέβη, όταν ο πιο συνεπής και απεριφραστος κήρυκός της, ο σοφιστής Κριτίας, βρέθηκε στην εξουσία ως επικεφαλής του καθεστώτος των Τριάκοντα. Ξέρουμε πολύ καλά τα δείγματα γραφής που έδωσε η άθεϊα σε αυτή τη σύντομη διακυβέρνησή της: Ακόμη και αιώνες αργότερα, οί Αθηναίοι θυμούνταν με φρίκη το καθεστώς του τρόμου που σημάδευσε την εξουσία αυτή της άρνησης.

όταν «ανακαλύπτει» ότι και στην Αρχαιότητα υπήρχαν άθεοι. Σαφώς και υπήρχαν! Προσδιορίσαμε μάλιστα ως περιόδους «άκμης» αυτής της άθεϊας στην Αρχαιότητα την περίοδο της αρχαίας Σοφιστικής και την ελληνιστική περίοδο.

Υπήρχε λοιπόν άθεϊα, όπως άλλωστε είναι φυσικό σε κάθε εποχή να υπάρχουν άρνητες του Θεού. Με μία όμως διαφορά, την οποία είδαμε να τονίζει ο Αλέξανδρος Τσιριντάνης⁴⁰: ότι αυτή η άθεϊα δεν «κυβερνούσε», δεν είχε στα χέρια της τα ήνια του πολιτισμού.

Και όμως, είδαμε ότι υπήρξε στην Αρχαιότητα στιγμή κατά την οποία η άθεϊα πήρε στα χέρια της τα ήνια· όχι βέβαια του πολιτισμού, αλλά της πολιτείας. Πολύ πριν τα μεγάλα καθεστώτα της άρνησης του εικοστού αιώνα – τον κομμουνισμό, τον φασισμό και τον ναζισμό–, η άθεϊα κυβέρνησε στην αρχαία Αθήνα, έστω για λίγο, έστω για όκτώ μόλις μήνες. Αυτό συνέβη, όταν ο πιο συνεπής και απεριφραστος

κήρυκός της, ο σοφιστής Κριτίας, βρέθηκε στην εξουσία ως επικεφαλής του καθεστώτος των Τριάκοντα. Ξέρουμε πολύ καλά τα δείγματα γραφής που έδωσε η άθεϊα σε αυτή τη σύντομη διακυβέρνησή της: Ακόμη και αιώνες αργότερα, οί Αθηναίοι θυμούνταν με φρίκη το καθεστώς του τρόμου που σημάδευσε την εξουσία αυτή της άρνησης.

Βεβαίως, η άρνηση της εποχής μας έχει κάθε λόγο να μην προβάλλει τον Κριτία, τον πρόδρομό της στην ελληνική Αρχαιότητα, προκειμένου να μη χρεωθεί τη φρίκη που σηματοδότησε η εξουσία του. Αλλά είναι σημαντικό να γνωρίζουμε ότι τα δείγματα γραφής που έδωσε η άρνηση στο σύντομο αυτό πέρασμά της από την εξουσία, τους μόλις όκτώ μήνες του καθεστώτος των Τριάκοντα, δεν ήταν καθόλου διαφορετικά από αυτά που θα έδινε αργότερα, με τα μεγάλα ολοκληρωτικά καθεστώτα του εικοστού αιώνα.

40. Αλεξάνδρου Ν. Τσιριντάνη, *Η πίστις ως βίωμα*, τόμος Α', σελ. 15.

Η ΑΜΒΛΩΣΗ ΥΠΟ ΤΟ ΠΡΙΣΜΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ

Οί ηθικές και νομικές πτυχές της άμβλωσης αποτελούν αντικείμενο έντονης συζήτησης σε πολλά κράτη, με το κέντρο βάρους να περιστρέφεται γύρω από τη φύση του έμβριου και την ταύτιση της άμβλωσης με την ανθρωποκτονία. Ταυτόχρονα, τίθεται και το ζήτημα της αυτοδιάθεσης της έγκυου, δηλαδή του δικαιώματός της να διαθέτει το σώμα της όπως αυτή θέλει. Με το παρόν γίνεται μια σύντομη προσέγγιση του ζητήματος, σε επίπεδο τόσο συνταγματικού και διεθνούς δικαίου, όσο και αστικού και ποινικού, καθώς επίσης και μια μικρή αναφορά του καθεστώτος που ισχύει σε άλλες χώρες.

Το έμβρυο στο Σύνταγμα και την Ε.Σ.Δ.Α.

Στο Έλληνικό Σύνταγμα ισχύει η αρχή της *ισοτιμίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων*, καθόσον δεν καθιερώνεται καμμία ιεράρχησή τους. Μόνο το άρθρο 110 § 1 κάνει μια ιεράρχηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και τα διακρίνει σε αναθεωρητέα και μη αναθεωρητέα. Όμως από αυτήν την αρχή της *ισοτιμίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων* υπάρχει μια αυτόνομη εξαίρεση, που αφορά την ανθρώπινη ζωή. Αυτή είναι η υπέρτατη αξία, και αποτελεί μάλιστα την προϋπόθεση όλων των άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων. Για τον λόγο αυτό, το δικαίωμα της ζωής δεν μπορεί να «σταθμιστεί» σε καμμία περίπτωση με τα άλλα ουσιαστικά δικαιώματα, έχοντας πάντοτε προβάδισμα έναντι αυτών. Το Σύνταγμα υποχρεώνει το κράτος να προστατεύει την ανθρώπινη ζωή, δίχως να διακρίνει μεταξύ



γεννημένου και κυοφορουμένου, και ούτε εξουσιοδότησε ούτε και εξουσιοδοτεί μέχρι τώρα τον νομοθέτη να κάνει τέτοια διάκριση. Συνεπώς, στην έννοια της ανθρώπινης ζωής, εφόσον δεν υπάρχει κάποια διάκριση, έμπεριέχεται και η αγέννητη ζωή.

Η υποχρέωση προστασίας προκύπτει από τον συνδυασμό της § 1 του άρθρου 2 του Συντάγματος, που ορίζει ότι «*Ο σεβασμός και η προστασία της αξίας του ανθρώπου αποτελούν την πρωταρχική υποχρέωση της Πολιτείας*», και της § 2 του άρθρου 5 του Συντάγματος, που αναφέρει ότι «*Όλοι όσοι βρίσκονται στην ελληνική επικράτεια απολαμβάνουν την απόλυτη προστασία της ζωής, της τιμής και της ελευθερίας τους... Έξαιρέσεις επιτρέπονται στις περιπτώσεις που προβλέπει το διεθνές δίκαιο*». Το κράτος υποχρεούται να σέβεται και να προστατεύει την αξία του ανθρώπου στην ολότητά του ως είδους και ως έμβριου όντος, άρα και ως έμβριου. Το Σύνταγμα προστατεύει το δικαίωμα στη ζωή με απόλυτο τρόπο, ισχύει δηλαδή *erga omnes*, δηλαδή ένα-

Οί ηθικές και νομικές πτυχές της άμβλωσης αποτελούν αντικείμενο έντονης συζήτησης σε πολλά κράτη, με το κέντρο βάρους να περιστρέφεται γύρω από τη φύση του έμβριου και την ταύτιση της άμβλωσης με την ανθρωποκτονία. Ταυτόχρονα, τίθεται και το ζήτημα της αυτοδιάθεσης της έγκυου, δηλαδή του δικαιώματός της να διαθέτει το σώμά της όπως αυτή θέλει. Με το παρόν γίνεται μιὰ σύνομη προσέγγιση του ζητήματος, σε επίπεδο τόσο συνταγματικού και διεθνούς δικαίου, όσο και αστικού και ποινικού, καθώς επίσης και μιὰ μικρή αναφορά του καθεστώτος που ισχύει σε άλλες χώρες.

ντι όλων, και σε καμμία περίπτωση δεν προβλέπει κάποιο δικαίωμα των πολιτών ή υποχρέωση υποβολής τους σε θάνατο. Έφόσον και το έμβρυο είναι φορέας του δικαιώματος στη ζωή, ο νομοθέτης, κάνοντας διάκριση μεταξύ κυοφορουμένου και γεννημένου όντος και επιτρέποντας την τεχνητή διακοπή της έγκυμοσύνης, έστω και υπό όρισμένες προϋποθέσεις, έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις συνταγματικές διατάξεις που προστατεύουν τη ζωή και την αξιοία του ανθρώπου.

Η ζωή, ή σωματική και διανοητική άκεραιότητα του έμβριου, προστατεύονται και από διεθνή κείμενα από τα όποια δεσμεύεται ή χώρα μας. Ένδεικτικά αναφέρονται τα άρθρα 2 και 3 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Άνθρώπου, τα όποια όρίζουν ότι το δικαίωμα στη ζωή κάθε προσώπου προστατεύεται από τον νόμο και ότι σε κανέναν δεν μπορεί να επιβληθεί θάνατος εκ προθέσεως, ούτε βασανιστήριο. Επίσης, στον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης το άρθρο 1 όρίζει ότι «ή ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι άπαραβίαστη και πρέπει να προστατεύεται», το άρθρο 2 προβλέπει ότι «κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στη ζωή», στην § 1 του άρθρου 4

αναφέρεται ότι «κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στη σωματική και διανοητική του άκεραιότητα», και στην § 2 ότι «στο πεδίο της ιατρικής και της βιολογίας, άπαγορεύονται οι εύγονικές πρακτικές, ιδίως όσων άποσκοπούν στην έπιλογή προσώπων».

Τί προβλέπει ο Ποινικός Κώδικας

Σε επίπεδο ποινικού δικαίου, ο κανόνας, όπως προκύπτει από το άρθρο 304 του Ποινικού Κώδικα (ΠΚ), το όποιο τροποποιήθηκε με τον 4619/2019, είναι ότι άπαγορεύεται ή τεχνητή διακοπή της έγκυμοσύνης, και γι' αυτό άλλωστε τιμωρείται με τις ποινές που το άρθρο αυτό κατά περίπτωση αναφέρει. Στις παρ. 1-3 του άρθρου 304 όρίζεται πώς «1. Όποιος χωρίς τη συναίνεση της έγκυου διακόπτει την κύησή της τιμωρείται με κάθειρξη έως δέκα έτη. 2. Όποιος με τη συναίνεση της έγκυου ή των προσώπων που έχουν τη γονική μέριμνα ή επιμέλειά της, αν αυτή είναι άνίκανη να συναινέσει, διακόπτει την έγκυμοσύνη της, τιμωρείται με φυλάκιση έως τρία έτη ή χρηματική ποινή, και αν ενεργεί κατ' επάγγελμα, με φυλάκιση τουλάχιστον δύο έτων και χρηματική ποι-

νή. 3. *Ἐγκυος πὸν μετὰ τὴν εἰκοστὴ τέταρτη ἑβδομάδα τῆς κύησης διακόπτει τὴν ἐγκυμοσύνη της ἢ ἐπιτρέπει σὲ ἄλλον νὰ τὴν διακόψει τιμωρεῖται μὲ φυλάκιση ἕως ἑξὶ μῆνες ἢ χρηματικὴ ποινή».*

Ἐπίσης, κατὰ τὶς παρ. 1 καὶ 2 τοῦ ἄρθρου 304Α ΠΚ τιμωρεῖται καὶ ἡ πρόκληση βλάβης στὸ σῶμα ἢ στὴ διάνοια τοῦ ἔμβρου: *«1. Ὅποιος βιαιοπραγεῖ σὲ βάρος ἐγκύου ἢ τῆς χορηγεῖ φάρμακα ἢ ἄλλες οὐσίες, μὲ ἀποτέλεσμα νὰ προκληθῆ βαριά βλάβη στὸ ἔμβρυο ἢ νὰ ἐμφανίσει τὸ νεογνὸ βαριά πάθηση τοῦ σώματος ἢ τῆς διανοίας του, τιμωρεῖται μὲ φυλάκιση τοῦλάχιστον ἑνὸς ἔτους. 2. Μὲ φυλάκιση ἕως δύο ἔτη ἢ χρηματικὴ ποινὴ τιμωρεῖται ὅποιος κατὰ τὴν πραγματοποίηση προγεννητικοῦ ἐλέγχου μετὰ τὴν εἰκοστὴ ἑβδομάδα τῆς κύησης ἢ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ τοκετοῦ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ παιδιοῦ στὸν ἐξωτερικὸ κόσμον προκαλεῖ ἀπὸ ἀμέλειά του βαριά βλάβη στὸ ἔμβρυο ἢ γίνεται ὑπαίτιος στὸ νὰ ἐμφανίσει τὸ ἔμβρυο βαριά πάθηση τοῦ σώματος ἢ τῆς διανοίας του».*

Σύμφωνα μὲ τὸν παραπάνω κανόνα τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα, ἀποδεικνύεται ὅτι τὸ ἔμβρυο θεωρεῖται ἄνθρωπος μὲ αὐτοτελεῖα προσωπικότητα ἀπὸ τὴ σύλληψή του καὶ ὄχι μόνο ἀπὸ τὴ γέννησή του, διότι, ἂν ὁ Ποινικὸς Κώδικας δὲν θεωροῦσε αὐτοτελεῖα ὄντοτητα τὸ ἔμβρυο ἀπὸ τὴ σύλληψή του, δὲν θὰ ὑπῆρχε λόγος νὰ θεμελιωθῆ ὁ κανόνας τῆς προστασίας τῆς ζωῆς τοῦ ἔμβρου καὶ τῆς προστασίας τοῦ σώματος καὶ τῆς διανοίας του. Τὸ ἔμβρυο ἀπολαμβάνει τὸ δικαίωμα στὴ ζωὴ, τὸ ὁποῖο εἶναι ἀπόλυτο, δηλαδὴ ἰσχύει ἔναντι ὅλων τῶν ἄλλων καὶ ἔναντι τῆς μητέρας του, καὶ κανένας δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐπενεργεῖ πάνω του, προκαλώντας του βλάβες ἢ ἀφαιρώντας του ἀκόμη καὶ τὴν ἴδια του τὴ ζωὴ. Ἡ ἀπαγόρευση τῆς ἐγκύου νὰ διακόψει τὴν ἐγκυμοσύνη της μετὰ τὴν 24^η ἑβδομάδα τῆς κύησης της, ὅπως ρητὰ ὀρίζεται στὴν παρ. 3 τοῦ ἄρθρου 304, ἀποδεικνύει ὅτι τὸ ἔμβρυο ἀποτελεῖ μιὰ ξεχωριστὴ

ἀνθρώπινη ὄντοτητα, καὶ ὄχι κάποιον μέρος τοῦ γυναικεῖου ὀργανισμοῦ, διαφορετικὰ ὁ νόμος θὰ παρεῖχε στὴν κυοφοροῦσα τὸ δικαίωμα νὰ ἐπενεργεῖ στὸ ἔμβρυο της ὅπως ἐκείνη ἐπιθυμεῖ. Ἄλλωστε, στὴν παρ. 2 τοῦ ἄρθρου 304 γίνεται λόγος γιὰ πρόκληση βλάβης *«πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ παιδιοῦ στὸν ἐξωτερικὸν κόσμον».*

Ἡ διατύπωση τοῦ νόμου κάνει ξεκάθαρο τὸ αὐτονόητο, ὅτι τὸ ἔμβρυο εἶναι μιὰ ἀνθρώπινη ὑπαρξη, ἡ ὁποία ἔχει δικαίωμα στὴ ζωὴ καὶ στὴν προστασία τῆς σωματικῆς καὶ διανοητικῆς ἀκεραιότητας. Οἱ διατυπώσεις αὐτὲς τοῦ νόμου ἐπαληθεύουν τὰ λόγια τοῦ καθηγητῆ τῆς Γενετικῆς Jerome Leezeune, ὅτι *«τὸ γονιμοποιημένο ὠάριο εἶναι ἕνας ἀνθρώπινος ὀργανισμὸς σὲ πλήρη ἀνάπτυξη, πὸν ἔχει αὐτοτελεῖα ἀξία. Δὲν εἶναι οὔτε ἀποτελεῖ μέρος τοῦ σώματος τῆς γυναίκας, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἀνεξάρτητο ἀνθρώπινο ὄν, τὸ ὁποῖο δὲν ἐξουσιάζεται ἀπὸ τὴ μητέρα, ἡ ὁποία τὸ “φιλοξενεῖ” στὸ σῶμά της».*

Ἀξίζει νὰ σημειωθῆ ὅτι στὴν αἰτιολογικὴ ἔκθεση τοῦ Ποινικοῦ Κώδικα ἀναφέρεται ἐπὶ τοῦ ἄρθρου 304 ΠΚ: *«Ἡ Ἑλληνικὴ κοινωνία γνώριζε τὸ ἔνοχο μυστικὸ τῆς τελέσεως παράνομων ἐκτρώσεων, τὸ ὁποῖο εἶχε δημιουργήσει μιὰ παράλληλη, ἀρρωστημένη κοινωνικὴ πραγματικότητα. Ὁ νόμος, ἐπειδὴ ἦταν σκληρὸς, χειρότερου τὴν κατάστασι καὶ ὀδηγοῦσε στὴν αὔξησι τῶν “παράνομων” ἐκτρώσεων, οἱ ὁποῖες προκαλοῦσαν καταστρεπτικὲς συνέπειες στὴν ψυχὴ καὶ στὸ σῶμα τῆς γυναίκας».* Ἄραγε, μὲ τὴ νομιμοποίηση τῶν ἐκτρώσεων δὲν ὑφίστανται πλέον οἱ καταστρεπτικὲς αὐτὲς συνέπειες στὴν ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα τῆς γυναίκας; Εἶναι ἐντελῶς παράλογο, ἐπειδὴ οἱ πολῖτες θέλουν νὰ παρανομοῦν καὶ ἐπειδὴ δῆθεν πληγώνεται τὸ κύρος τοῦ νόμου, νὰ εἰσπῆται ὁ νομοθέτης εἴτε τὴν ἀλλαγὴ τοῦ νόμου ἐπὶ τὸ ἐλαφρύτερο εἴτε τὴν κατάργησί του, ὅπως στὴν περίπτωσι αὐτή. Ἡ ἀδυναμία τῶν πολιτῶν νὰ ἐφαρμόσουν τὸν νόμο δὲν δικαιολογεῖ τὴν κατάργησί του. Ὁ

νομοθέτης μπροστά σὲ αὐτὴ τὴν ἀδυναμία δὲν πρέπει ἀπλῶς νὰ προσαρμώσει τοὺς νόμους στὴν ἠθικὴ τῆς κοινωνίας, ἀλλὰ νὰ παιδαγωγεῖ μέσῳ αὐτῶν, ἔχοντας ὡς θεμέλιό του τὶς βασικὲς ἀρχὲς τοῦ Συντάγματός μας καὶ τῶν διεθνῶν συμβάσεων ἀπὸ τὶς ὁποῖες δεσμεύεται ἡ χώρα μας.

Ὅπως ἦδη ἀναφέρθηκε, ἡ τεχνητὴ διακοπὴ τῆς ἐγκυμοσύνης ἀποτελεῖ μιὰ κατ' ἀρχὴν ἄδικη πράξη, ὡστόσο κατ' ἐξαιρέσει αἴρεται τὸ ἄδικο αὐτῆς, μόνο ὅταν πληροῦνται ὀρισμένες προϋποθέσεις, οἱ ὁποῖες συνιστοῦν εἰδικούς λόγους ἄρσεως τοῦ

α) «Δὲν ἔχουν συμπληρωθεῖ δώδεκα ἐβδομάδες ἐγκυμοσύνης».

Ὁ νομοθέτης στὸ σημεῖο αὐτό, δίχως καμμία ἀπολύτως αἰτιολογία, παρέχει στὴ γυναῖκα τὸ δικαίωμα ἕως τὴ 12^η ἐβδομάδα τῆς κύσῆς της νὰ διακόψει τὴν ἐγκυμοσύνη της σὲ ὀργανωμένη κλινικὴ. Ἐραγε τὸ ἔμβρυο ἕως τὴ 12^η ἐβδομάδα τῆς κύσῆς του δὲν εἶναι ἀνθρώπινο ὄν, δὲν ἔχει δικαίωμα στὴ ζωὴ, τὸ κράτος δὲν ὀφείλει νὰ προστατεύσει τὴ σωματικὴ καὶ διανοητικὴ ἀκεραιότητά του, ὅπως ἐπίσης καὶ τὴν ἀξία του, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἀπλῶς «προέ-

Ἡ διατύπωση τοῦ νόμου κάνει ξεκάθαρο τὸ αὐτονόητο, ὅτι τὸ ἔμβρυο εἶναι μιὰ ἀνθρώπινη ὑπαρξη, ἡ ὁποία ἔχει δικαίωμα στὴ ζωὴ καὶ στὴν προστασία τῆς σωματικῆς καὶ διανοητικῆς ἀκεραιότητάς. Οἱ διατυπώσεις αὐτῆς τοῦ νόμου ἐπαληθεύουν τὰ λόγια τοῦ καθηγητῆ τῆς Γενετικῆς Jerome Leezeune, ὅτι «τὸ γονιμοποιημένο ὠάριο εἶναι ἓνας ἀνθρώπινος ὀργανισμὸς σὲ πλήρη ἀνάπτυξη, πὺ ἔχει αὐτοτελεῖ ἀξία. Δὲν εἶναι οὔτε ἀποτελεῖ μέρος τοῦ σώματος τῆς γυναῖκας, ἀλλὰ ἀποτελεῖ ἀνεξάρτητο ἀνθρώπινο ὄν, τὸ ὁποῖο δὲν ἐξουσιάζεται ἀπὸ τὴ μητέρα, ἡ ὁποία τὸ “φιλοξενεῖ” στὸ σῶμά της».

ἀδίκου. Ἡ ἄρση τοῦ ἀδίκου δὲν συνεπάγεται τὴν αὐτοδίκαιη ἐξάλειψη τῆς πράξης, ἡ ὁποία ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται νομικά, ἀλλὰ παρέχει τὴ δυνατότητα ἀτιμωρησίας τοῦ ὑπαίτιου τῆς πράξης.

Οἱ προϋποθέσεις ἄρσης τοῦ ἀδίκου χαρακτηρηὰ τῆς πράξης ὀρίζονται στὴν παρ. 4 τοῦ ἀρθροῦ 304 ΠΚ: «Δὲν εἶναι ἄδικη πράξη ἡ τεχνητὴ διακοπὴ τῆς ἐγκυμοσύνης πὺ ἐνεργεῖται ἀπὸ τὴν ἔγκυο ἢ μὲ τὴ συναίνεση τῶν προσώπων πὺ ἀναφέρονται στὴν παρ. 2 ἀπὸ γιαιτρὸ μαιευτῆρα γυναικολόγο μὲ τὴ συμμετοχὴ ἀναισθησιολόγου, σὲ ὀργανωμένη νοσηλευτικὴ μονάδα, ἂν συντρέχει μία ἀπὸ τὶς ἀκόλουθες περιπτώσεις:

κταση» τοῦ σώματος τῆς κυοφοροῦσας, μὲ συνέπεια αὐτὴ νὰ μπορεῖ νὰ τὸ διαθέτει κατ' ἰδίαν βούληση; Κι ἂν θεωρήσουμε ὅτι δὲν εἶναι φορέας τοῦ δικαιώματος στὴ ζωὴ καὶ δὲν χρῆζει προστασίας της, πὺς ξαφνικά ἀπὸ τὴν 24^η ἐβδομάδα ἀποκτᾶ αὐτὸ τὸ δικαίωμα, μὲ συνέπεια ἡ κυοφοροῦσα νὰ ὑποχρεοῦται κατὰ τὴν παρ. 3 τοῦ ἰδιοῦ ἀρθροῦ νὰ συνεχίσει τὴν ἐγκυμοσύνη της, καὶ σὲ περίπτωση πὺ τὴ διακόψει, νὰ τιμωρεῖται; Ἐπίσης, ἂν τὸ ἔμβρυο δὲν ἀποτελεῖ αὐτοτελεῖ ὄντοτητα καὶ δὲν εἶναι φορέας τοῦ δικαιώματος στὴ ζωὴ, ἀλλὰ μπορεῖ ἡ ἔγκυος νὰ διακόψει τὴν ἐγκυμοσύνη της μέχρι τὴ 12^η ἐβδομάδα τῆς κύ-

σής της, για ποιό λόγο και ποιά διάνοια κάνει λόγο ο νομοθέτης στο άρθρο 304Α και για ποιό λόγο προστατεύει το έμβρυο από τυχόν βλάβες, δίχως μάλιστα να θέτει κάποιο χρονικό περιορισμό ως προς την επέλευση αυτών των βλαβών;

β) *«Η έγκυμοσύνη είναι αποτέλεσμα βιασμού, αποπλάνησης ανήλικης, αίμομιξίας ή κατάχρησης γυναίκας ανίκανης να αντισταθεί και δεν έχουν συμπληρωθεί δεκαεννέα εβδομάδες έγκυμοσύνης».*

Το απόλυτο δικαίωμα στη ζωή, όπως θεμελιώνεται στο Σύνταγμά μας και στις διεθνείς συμβάσεις, δεν είναι εν τέλει και τόσο απόλυτο στην έννομη τάξη μας, διότι ο νομοθέτης παρέχει τη δυνατότητα διακοπής της κύησης σε περιπτώσεις βιασμού, αποπλάνησης, αίμομιξίας, έφοσον δεν έχουν συμπληρωθεί οι 19 εβδομάδες κύησης. Ο χρονικός περιορισμός μετατοπίζεται από τις 12 εβδομάδες (που όριζονταν στην περίπτωση α της παρ. 4 του άρθρου 304) σε 19 εβδομάδες. Ο βιασμός, η αποπλάνηση, η αίμομιξία είναι από τα πιο όδυνηρα και τραγικά γεγονότα, και κανείς δεν θα μπορούσε να ισχυρισθεί το αντίθετο. Το όνειδος, η βανουσιότητα και οι αρνητικές συνέπειες των παράνομων αυτών πράξεων που όδηγησαν στην κυοφορία δεν θα μπορούσαν όμως να αποτελέσουν αιτιολογική βάση για την άρση του αδίκου μιας επίσης παράνομης πράξης. Η δικαίωση και η ανακούφιση της κυοφορούσας σε καμμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να ισοδυναμεί με διακοπή της κύησης, διότι, όπως έχει ήδη αναφερθεί, το έμβρυο αποτελεί μια αυτοτελή οντότητα, η αξία της οποίας είναι ανεξάρτητη από τη γενεσιουργό αιτία της. Οι έγκληματικές πράξεις που περιγράφονται δεν αφαιρούν από το έμβρυο το δικαίωμα στη ζωή και στην προστασία της αξίας και της ακεραιότητάς του, διότι αυτά αποτελούν αντικειμενικά γεγονότα και σε καμμία περίπτωση δεν εξαρτώνται από εξωτερικά στοιχεία, όπως είναι ο τρόπος

σύλληψης. Η λύση που θα μπορούσε να προταθεί στις ανωτέρω περιπτώσεις, ώστε να μην καταπατάται το δικαίωμα της ζωής του εμβρύου, είναι η υιοθεσία του νεογέννητου που θα προκύψει από μια σύλληψη που πραγματοποιήθηκε με έγκληματικό τρόπο από οικογένειες που αδυνατούν να αποκτήσουν παιδιά.

γ) *«Έχουν διαπιστωθεί, με τα μέσα προγεννητικής διάγνωσης, ένδειξεις σοβαρής ανωμαλίας του εμβρύου που επάγονται τη γέννηση παθολογικού νεογνού ή υπάρχει αναπότρεπτος κίνδυνος για τη ζωή της έγκυου ή κίνδυνος σοβαρής και διαρκούς βλάβης της σωματικής ή ψυχικής υγείας της. Στην περίπτωση αυτή απαιτείται σχετική βεβαίωση και του κατά περίπτωση αρμόδιου γιατρού».*

Η διάταξη αυτή καθιερώνει, όπως αναφερόταν και στην εισηγητική έκθεση του ΠΚ για το ζήτημα των αμβλώσεων, τον «οικογενειακό προγραμματισμό ως βασικό στοιχείο της προληπτικής ιατρικής». Πρόκειται στην ουσία για μια προσπάθεια εφαρμογής της ευγονικής θεωρίας, την οποία ασπάζονταν και η χιτλερική Γερμανία, η οποία έρχεται σε απόλυτη σύγκρουση με τη διάταξη του άρθρου 21 παρ. 2, που όριζε ότι «... όσοι πάσχουν από ανίατη σωματική ή πνευματική νόσο έχουν δικαίωμα ειδικής φροντίδας από το κράτος». Τί είδους ειδική φροντίδα έγγυαται το κράτος για τα άτομα με ειδικές ανάγκες, τη στιγμή που ο νομοθέτης επιτρέπει τη διακοπή της κύησης, ώστε να μη γεννηθεί κάποιο παθολογικό νεογνό; Η ρύθμιση αυτή αποτελεί μια κατάφωρη παραβίαση των δικαιωμάτων του ατόμου με ειδικές ανάγκες που πρόκειται να γεννηθεί, διότι παρέχεται το δικαίωμα στην κυοφορούσα να διακόψει την κύησή της, ακριβώς εξαιτίας της παθολογίας του εμβρύου. Επίσης, παραβιάζεται και το άρθρο 2 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε., που όριζε ότι «στο πεδίο της ιατρικής και της βιολογίας, απαγορεύονται

οι εύγονικές πρακτικές, ιδίως όσων αποσκοπούν στην έπιλογή προσώπων».

Άπό πότε υπάρχει ανθρώπινη ζωή σύμφωνα με τόν Α.Κ.;

Στόν Άστικό μας Κώδικα (Α.Σ.), δηλαδή στόν Κώδικα πού ρυθμίζει τις σχέσεις και τις διαφορές μεταξύ ιδιωτών, υπάρχει μιá σειρά άρθρων πού σχετίζονται με τό κυοφορούμενο, τή φύση του, τά δικαιώματα και τις ύποχρεώσεις του:

α) Τό άρθρο 35 όρίζει ότι «τό πρόσωπο αρχίζει νά υπάρχει, μόλις γεννηθεί ζωντανό, και παύει νά υπάρχει με τό θάνατό του».

Η διάταξη του νόμου προβλέπει ότι ό άνθρωπος για τό δίκαιο υπάρχει, μόνο άπό τή στιγμή τής γέννησής του και μόνο άν γεννηθεί ζωντανός. Δηλαδή, ό άνθρωπος θεωρείται άπό τόν νόμο ύπαρκτός και άναγνωρίζεται ή προσωπικότητά του, μόνο άν άποχωριστεί άπό τό μητρικό σώμα μετά τόν τοκετό και εΐναι ζωντανός. Σε αντίθετη περίπτωση, τό έμβρυο θεωρείται νομικά άνύπαρκτο (EPNOMAK, Βασ. Βαθρακοκοΐλη, Τόμος Α΄, Γενικές Άρχές). Η διάταξη αυτή έρχεται σε πλήρη αντίθεση με τις διατάξεις του Ποινικού Κώδικα, πού προστατεύουν πλήρως τό έμβρυο, σε περίπτωση πού ύποστει κάποια βλάβη.

β) Τό άρθρο 36 προβλέπει ότι «ός πρός τά δικαιώματα πού επάγονται, τό κυοφορούμενο θεωρείται γεννημένο, άν γεννηθεί ζωντανό».

Η ρύθμιση αυτή εφαρμόζεται σε όλα τά δικαιώματα, αλλά κυρίως άφορά τά κληρονομικά. Έτσι, τό κυοφορούμενο μπορεί νά κληρονομήσει, νά ζητήσει άποζημίωση για θανάτωση προσώπου και ικανοποίηση για ψυχική όδύνη, έχει δικαίωμα για διατροφή κτλ. Επίσης, τό κυοφορούμενο έχει και τήν ικανότητα νά εΐναι διάδικος βάσει του έδ. α΄ του άρθρου 62 του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας.

γ) Στο άρθρο 1711 ΑΚ αναφέρεται ότι «Κληρονόμος μπορεί νά γίνει εκείνος πού κατά τόν χρόνο τής επαγωγής, δηλαδή τόν χρόνο θανάτου του κληρονομουμένου, βρίσκεται στη ζωή ή έχει τουλάχιστον συλληφθεί».

Σύμφωνα με τις παραπάνω διατάξεις, τό έμβρυο έχει πλήρη ικανότητα νά κληρονομήσει, ύπό τήν αίρεση ότι θά γεννηθεί ζωντανό, ύπείσέρχεται δε όχι μόνο στα δικαιώματα του κληρονομουμένου, αλλά και στις ύποχρεώσεις τής κληρονομίας, ένφ επάγονται σε αυτό δικαιώματα και ύποχρεώσεις με σύμβαση άπό τόν έπιμελούμενο τά συμφέροντά του κ.λπ. (EPNOMAK, Βασ. Βαθρακοκοΐλη, Τόμος Α΄, Γενικές Άρχές). Η παρούσα διάταξη έρχεται σε αντίθεση με τό άρθρο 35 του ΑΚ, όστις όρίζει ότι εκείνος πού έχει τουλάχιστον συλληφθεί κατά τόν χρόνο θανάτου του κληρονομουμένου μπορεί νά γίνει κληρονόμος. Άντιθέτως, στο άρθρο 35, όπως έχει ήδη αναφερθεί, τό πρόσωπο αρχίζει νά υπάρχει κατά τή στιγμή τής γέννησής του κι έφόσον γεννηθεί ζωντανό. Πώς εΐναι λοιπόν δυνατόν, έφόσον πριν τή γέννηση δέν ύφίσταται πρόσωπο βάσει τής ΑΚ 35, νά μπορεί τό συλληφθέν έμβρυο νά θεωρείται κληρονόμος κατά τήν ΑΚ 1711;

δ) Με τό άρθρο 1475 του ΑΚ προβλέπεται ή δυνατότητα άναγνώρισης του κυοφορουμένου άπό τόν πατέρα ή τόν γεννίτορα πριν τή γέννησή του, τά άποτελέσματα όμως τής άναγνώρισης θά επέλθουν, έφόσον τό κυοφορούμενο γεννηθεί ζωντανό.

ε) Τέλος, σε περίπτωση υπαΐτίας και παράνομης προσβολής του κυοφορουμένου πριν άπό τόν τοκετό έχουν εφαρμογή τά άρθρα 57-59 του ΑΚ για τήν προστασία τής προσωπικότητάς του και τό άρθρο 914 του ΑΚ για τήν άποκατάσταση τής ζημίας πού ύπέστη ως έμβρυο. Η εφαρμογή των άνωτέρω διατάξεων άποδεικνύει ότι τό έμβρυο θεωρείται ήδη άπό τή σύλληπή του κανονικός άνθρωπος και έχει όλα τά στοιχεία πού συνθέτουν τήν

έννοια της προσωπικότητας, διαφορετικά δεν θα υπήρχε λόγος εφαρμογής αυτών, σε περίπτωση που θεωρούσαμε ότι πριν τον τοκετό δεν υπάρχει πρόσωπο, άρα ούτε προσωπικότητα που να απολαμβάνει τέτοιου είδους προστασία από τον νόμο, διότι, αν δεν υπάρχει πρόσωπο, δεν υφίσταται και η προσβολή κατά αυτού, συνεπώς δεν οφείλεται και κάποια αποζημίωση λόγω της προσβολής της προσωπικότητας του έμβριου.

Τί συμβαίνει σε άλλες χώρες;

Στο σημείο αυτό αξίζει να γίνει μια συγκριτική αναφορά του νομικού καθεστώτος που ισχύει σε άλλες χώρες, ώστε να γίνει αισθητό το χάσμα που υπάρχει μεταξύ των νομικών ρυθμίσεων που ισχύουν από χώρα σε χώρα. Σε κάποιες χώρες η άμβλωση απαγορεύεται, σε άλλες επιτρέπεται υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις, ενώ στην Κίνα εφαρμόζονται προγράμματα υποχρεωτικής διακοπής της κύησης.

Στις ΗΠΑ το δίκαιο της άμβλωσης προσδιορίζεται σε πολιτειακό επίπεδο και διαφέρει σε μεγάλο βαθμό από πολιτεία σε πολιτεία. Το Όχαιο, το Κεντάκι, ο Μισισιπής και η Λουιζιάνα έχουν απαγορεύσει την άμβλωση μετά από περίπου έξι εβδομάδες. Επίσης, σε πολλές πολιτείες ισχύουν εξαιρετικά περιοριστικοί νόμοι, που επιβάλλουν σημαντικά προσκόμματα στην πρόσβαση των γυναικών στην άμβλωση. Μάλιστα, μεταξύ της 1^{ης} Ιανουαρίου και της 15^{ης} Μαΐου 2019 θεσπίστηκαν 42 περιορισμοί των άμβλώσεων. Κάποιοι από τους περιορισμούς που ισχύουν είναι οι περίοδοι μεγάλης άμασσης πριν τη διακοπή της κύησης, ή υποχρεωτική υποβολή σε εξέταση με υπέρηχο και ή υποχρεωτική συμβουλευτική από κοινωνικές λειτουργούς. Επίσης, προβλέπονται αυστηρές προϋποθέσεις για τους υγειονομικούς φορείς που πραγματοποιούν άμβλώσεις, δεν παρέχεται δωρεάν κοινωνικοασφαλιστική

κάλυψη πλὴν τῶν περιπτώσεων τοῦ βιασμοῦ, τῆς αἰμομιξίας ἢ τῆς διακινδύνευσης τῆς ζωῆς τῆς ἐγκύου, ἐνῶ εἶναι ἀπαραίτητη ἡ γονικὴ συναίνεση γιὰ τὶς ἔφηβες ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ προχωρήσουν σὲ ἄμβλωση.

Σε πολλές αφρικανικές χώρες η άμβλωση απαγορεύεται ρητὰ διὰ νόμου, ἐνῶ σὲ κάποιες ἄλλες, ὅπως στὴν Αἴγυπτο, τὴ Λιβύη, τὴ Νιγηρία, εἶναι νόμιμη, μόνον ἐφόσον γίνεται μὲ σκοπὸ τὴν ἀποτροπὴ κινδύνου ζωῆς ἢ βλάβης τῆς σωματικῆς ὑγείας τῆς ἐγκύου, καὶ ἀποκλείεται στὶς περιπτώσεις βιασμοῦ ἢ ἄλλων ἐγκλημάτων.

Ἡ Κίνα διαφεύγει ἀπὸ τὸν κανόνα τῆς ὑποχρέωσης συνέχισης τῆς κύησης καὶ τῆς διακοπῆς της σὲ ἐξαιρετικὲς περιπτώσεις, ὅπως ισχύει στὰ περισσότερα κράτη, καὶ ἐφαρμόζει προγράμματα υποχρεωτικῆς διακοπῆς τῆς κύησης, ὑπαγορεύοντας τὶς ἀναπαραγωγικὲς ἐπιλογὲς τῶν πολιτῶν, κατὰ παράβαση τῶν θεμελιωδῶν ἀνθρωπίνων δικαιωμάτων.

Στὴν Εὐρώπη παρατηρεῖται ἓνα εὐρὸς νομικῶν διαφοροποιήσεων, Στὸ 56% τῶν εὐρωπαϊκῶν κρατῶν, ἡ κύηση μπορεῖ νὰ διακοπῆ ἕως τὴ 14^η ἐβδομάδα. Στὸ 24,3% τῶν χωρῶν τὸ ὄριο εἶναι οἱ 10 ἐβδομάδες, στὴ Σουηδία εἶναι 16 ἐβδομάδες, στὴ Ὁλλανδία καὶ στὸ Ἡνωμένο Βασίλειο (μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς Βόρειας Ἰρλανδίας) εἶναι 24 ἐβδομάδες. Στὸ Ἡνωμένο Βασίλειο ἡ άμβλωση εἶναι ἐπιτρεπτὴ σὲ περιπτώσεις σοβαρῆς βλάβης τῆς ὑγείας τοῦ ἐμβρίου ἢ τῆς ἐγκύου. Στὴ Φινλανδία ἐπιτρέπεται πρὶν ἀπὸ τὸ 17^ο ἔτος ἡλικίας τῆς γυναίκα ἢ μετὰ τὸ 40^ο, καθὼς ἐπίσης καὶ ἐὰν ἡ γυναίκα ἔχει ἥδη τέσσερα παιδιά, διαπιστωμένες οικονομικὲς δυσκολίες ἢ προβλήματα ὑγείας. Στὴν Πολωνία ἡ άμβλωση ἀναγνωρίστηκε μόλις τὸ 1997 καὶ ἐπιτρέπεται μόνο σὲ περιπτώσεις βιασμοῦ, αἰμομιξίας ἢ σοβαρῶν προβλημάτων ὑγείας τοῦ ἐμβρίου. Στὴν Ἰταλία ἡ άμβλωση ἐπιτρέπεται, ὥστόσο περίπου τὸ 70% τῶν ἰατρῶν δηλώνουν «ἀντιρροπίες συνειδήσεως» καὶ ἀρνοῦνται νὰ παράσχουν τὶς ὑπηρεσί-

Η χώρα μας κατέχει την πρωτιά των περιστατικών διακοπής κύησης σε όλη την Ευρώπη και την τρίτη θέση στον κόσμο, το 2017 σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ βρισκόταν στην 199^η θέση των γεννήσεων μεταξύ των 220 χωρών, καθώς οι γεννήσεις ήταν 88.553 και αντίστοιχα οι θάνατοι ήταν 124.501, δηλαδή κατά 35.948 περισσότεροι από τις γεννήσεις. Τα στοιχεία αυτά είναι θλιβερά και υποδεικνύουν ότι η ελληνική κοινωνία θέτει πάνω από τον σεβασμό της ανθρώπινης ζωής και της αξίας του προσώπου ατομικά, οικονομικά και άλλου είδους συμφέροντα, και έπαληθεύει τα λόγια του Ιταλού νομομαθῆ Raphaello Bellestrini: «Η ἔσχατη ἀπόδειξη ὅτι ἕνας λαὸς ἔφθασε στὸ ἔσχατο σημεῖο ἠθικῆς καταπτώσεως θὰ εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ἡ ἔκτρωση θὰ θεωρεῖται κάτι τὸ κοινωνικὰ ἀνεκτὸ καὶ συνηθισμένο».

ες τους στις γυναίκες που σκοπεύουν να διακόψουν την εγκυμοσύνη τους.

Τέλος, η χώρα μας κατέχει την πρωτιά των περιστατικών διακοπής κύησης σε όλη την Ευρώπη και την τρίτη θέση στον κόσμο, το 2017 σύμφωνα με τα στοιχεία της ΕΛΣΤΑΤ βρισκόταν στην 199^η θέση των γεννήσεων μεταξύ των 220 χωρών, καθώς οι γεννήσεις ήταν 88.553 και αντίστοιχα οι θάνατοι ήταν 124.501, δηλαδή κατά 35.948 περισσότεροι από τις γεννήσεις. Τα στοιχεία αυτά είναι θλιβερά και υποδεικνύουν ότι η ελληνική κοινωνία θέτει πάνω από τον σεβασμό της ανθρώπινης ζωής και της αξίας του προσώπου ατομικά, οικονομικά και άλλου είδους συμφέροντα, και έπαληθεύει τα λόγια του Ιταλού νομομαθῆ Raphaello Bellestrini: «Η ἔσχατη ἀπόδειξη ὅτι ἕνας λαὸς ἔφθασε στὸ ἔσχατο σημεῖο ἠθικῆς καταπτώσεως θὰ εἶναι ἡ ἐποχὴ ποὺ ἡ ἔκτρωση θὰ θεωρεῖται κάτι τὸ κοινωνικὰ ἀνεκτὸ καὶ συνηθισμένο».

ΜΑΡΙΑ ΓΟΥΛΑ
Δικηγόρος

Πηγές

- Ἀπόστολος Γεωργιάδης, *Γενικές Αρχές Αστικού Δικαίου*, Δίκαιο και Οικονομία, Π.Ν. Σάκκουλας.
- Ἄλκης Καραγιαννόπουλος, *Ποινικό Δίκαιο (Γενικό Μέρος)*.
- <https://lawnet.gr/law-news/to-nomiko-ka8estoston-ambloseon-ana-ton-kosmo>.
- <https://www.afistemenaziso.gr/texts/legal/legal/georgios-royntas-ektrosi-i-dolofonia-enos-agennitou-paidiou>.
- <https://www.afistemenaziso.gr/texts/legal/legal/nikolaos-zairhs-hmerida-larisa-2018>.
- <https://www.afistemenaziso.gr/texts/legal/legal/ektrwseis-to-nomothetiko-plaisio>
- <https://www.iefimerida.gr/news/294496/amvloseis-ti-ishyei-stin-ellada-oi-diaforopoiiseis-stin-eyropi>.
- <https://www.amnesty.gr/news/articles/article/22266/nomoi-peri-amvloseon-stis-ipa-10-pragmata-poy-prepei-na-gnorizete>.
- <https://www.nytimes.com/interactive/2019/us/abortion-laws-states.html>.
- <http://www.dsanet.gr/>.

ΚΙΝΔΥΝΟΙ ΠΡΟΕΡΧΟΜΕΝΟΙ ΑΠΟ ΤΟ ΔΙΑΣΤΗΜΑ

Από τα παλαιότερα ακόμη χρόνια, αλλά ιδιαίτερα στη σύγχρονη, διαστημική εποχή, μās απασχολούσαν οι διάφοροι κίνδυνοι που μās απειλούν και προέρχονται από το Διάστημα. Στη σημερινή εποχή, μάλιστα, έχουν αναπτυχθεί και αναπτύσσονται διάφορες μέθοδοι για την αντιμετώπιση και αποφυγή των κινδύνων αυτών, όσο γίνεται μεθοδικότερα και καλύτερα. Ής κάνουμε, λοιπόν, μιā καταγραφή των κινδύνων αυτών και ής δούμε πώς οι έπιστήμονες που ασχολούνται με τὸ θέμα δίνουν έπιστημονικές και τεχνολογικές διεξόδους.

Οί κίνδυνοι που θā έξετάσουμε προέρχονται από τρεις βασικές αιτίες: από τους μετεωρίτες, τους άστεροειδείς και τους κομήτες. Η Γῆ, περιφερόμενη γύρω από τὸν Ἡλιο κατὰ τὴν έπίσηια κίνησή της μέσα στὸν διαστημικό χῶρο, είναι ένδεχόμενο νὰ συναντήσει, αρκετὰ σπάνια βέβαια, ένα από τις τρεις κατηγορίες αυτές οὐράνιων σωμάτων. Και ής δούμε πρώτα τους κινδύνους από τους μετεωρίτες.

Οί κίνδυνοι από τους μετεωρίτες

Οί μετεωρίτες είναι μικρὰ ἢ μεγαλύτερα οὐράνια σώματα (τὰ μετέωρα), που κινούνται έλεύθερα στὸ Διάστημα καί, όταν πλησιάζουν τὴ Γῆ, έλκονται από αυτή, μπαίνουν μέσα στὴν ατμόσφαιρά

της και προστριβόμενα αναφλέγονται, αλλά, έπειδὴ είναι μεγάλα, φθάνουν στὴν έπιφάνεια τῆς Γῆς και δημιουργοῦν κρατῆρες, αφού πρώτα κάνουν τὴ διαδρομή τους ως διάπτονες άστέρες (πεφταστέρια).



Οί μετεωρίτες είναι πετρώδεις ἢ μεταλλικές μάζες ἢ και μείγμα από πετρώματα και μέταλλα. Σήμερα είναι καταχωρισμένοι σὲ έπιστημονικούς καταλόγους περίπου τρεις χιλιάδες τέτοιοι μικροί και μεγάλοι βράχοι, που εκτίθενται στὰ μούσεια ὅλου τοῦ κόσμου.

Ένας μεγάλος και θεαματικός μετεωρίτης έπεσε στὴ Σιβηρία στις 30 Ιουνίου 1908 και προκάλεσε ισχυρό σεισμό, που τὸν κατέγραψαν οι σειсмоγράφοι τῆς Εὐρώπης. Κατέστρεψε δάση σὲ ακτίνα 50 χλμ. και σκότωσε περί τους 1500 τάρανδους. Τὸ 1927, όταν έγινε μιā έπισταμένη έρευνα, βρέθηκαν περισσότεροι από 200 κρατῆρες με διάμετρο μέχρι 50 μ. Δέν βρέθηκε, όμως, κανένα από τὰ θραύσματά του. Υπολογίζεται ὅτι ἡ αρχική μάζα τοῦ μετεωρίτη, πριν αυτός εισέλθει στὴν ατμόσφαιρα, ἦταν περίπου 100.000 τόνοι.

Ένας άλλος μετεωρίτης έπεσε στην Αριζόνα των ΗΠΑ πριν από τουλάχιστον 5000 χρόνια και δημιούργησε τον μετεωρικό κρατήρα της «Κοιλιάδας Κάνυον του Διαβόλου». Πρόκειται για μιὰ δακτυλιοειδή κοιλότητα σχήματος κυπέλου, που έχει διάμετρο 1200 μ. περίπου, βάθος 174 μ. και ύψος τοιχωμάτων από την έξωτερική πλευρά 60 μ. Ο κρατήρας της Αριζόνας, ο οποίος ανακαλύφθηκε το 1891, υπολογίζεται ότι δημιουργήθηκε από ένα γιγαντιαίο μετεωρίτη, που είχε διάμετρο 100 μ. και βάρος 1.000.000 τόνους. Η όρμη με την οποία έπεσε στο έδαφος ήταν τόσο μεγάλη, ώστε χώθηκε σε βάθος 230 μ. Ο μετεωρικός αυτός κρατήρας της Αριζόνας είναι σήμερα ιδιαίτερα αξιοθέατο τουριστικό μέρος και συγκεντρώνει πολλούς επισκέπτες κάθε χρόνο.

νομένην του λίθου πτώσιν, ὃν εἶπεν ἐκ τοῦ ἡλίου πεσεῖσθαι» (Βίοι φιλοσόφων καὶ σοφιστῶν, Β' 10.1-2). Ὁ ἴδιος συγγραφέας ἀναφέρει παρακάτω: «Φησὶ δὲ Σιλπνὸς ἐν τῇ πρώτῃ τῶν Ἱστοριῶν ἐπὶ ἄρχοντος Δημύλου λίθον ἐξ οὐρανοῦ πεσεῖν· τὸν δὲ Ἀναξαγόραν εἰπεῖν ὡς ὅλος ὁ οὐρανὸς ἐκ λίθων συγκέοιτο· τῇ σφοδρᾷ δὲ περιδιήσει συνεστάναι καὶ ἀνεθέντα κατενεχθήσεσθαι» (ὁ.π., Β' 11.10-12.3).

Ὅταν ἓνας μετεωρίτης ὑπερθερμαίνεται, προσκρούοντας στὸν ἀτμοσφαιρικό ἀέρα, ἀποτελεῖ τὴ λεγόμενη βολίδα. Μιὰ τέτοια βολίδα ἦταν καὶ ἡ βολίδα τῆς Ρωσίας ποὺ έπεσε στὰ Οὐράλια ὄρη στὶς 15 Φεβρουαρίου 2013, με μεγάλη λάμψη καὶ ἰσχυρὸ κρότο, δημιουργώντας πανικὸ στοὺς ἀνθρώπους. Τὸ ὠστικό της κύμα ἔσπασε πολλὰ τζάμια κατοικιῶν

*Απὸ τὰ παλαιότερα ἀκόμη χρόνια, ἀλλὰ ἰδιαίτερα
στὴ σύγχρονη, διαστημικὴ ἐποχὴ, μᾶς ἀπασχολοῦσαν
οἱ διάφοροι κίνδυνοι ποὺ μᾶς ἀπειλοῦν καὶ προέρχονται
ἀπὸ τὸ Διάστημα. Στὴ σημερινὴ ἐποχὴ, μάλιστα, ἔχουν
ἀναπτυχθεῖ καὶ ἀναπτύσσονται διάφορες μέθοδοι
γιὰ τὴν ἀντιμετώπιση καὶ ἀποφυγὴ τῶν κινδύνων αὐτῶν,
ὅσο γίνεται μεθοδικότερα καὶ καλύτερα.*

Στὴν ἱστορία τῆς ἀρχαία Ἑλλάδας, ἀναφέρεται καὶ ὁ μετεωρίτης ποὺ έπεσε τὸ 467 π.Χ. στοὺς Αἰγὸς Ποταμοὺς τῆς χερσονήσου τοῦ Ἑλλησπόντου, ὁ ὁποῖος καταγράφηκε ἀπὸ πολλοὺς ἀρχαίους Ἑλληνες συγγραφεῖς. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναφέρει: «Ὅτε ὁ ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς έπεσε λίθος ἐκ τοῦ ἀέρος, ὑπὸ πνεύματος ἀρθεῖς ἐξέπεσε μεθ' ἡμέραν· ἔτυχε δὲ καὶ τότε κομήτης ἀστήρ γενόμενος ἀφ' ἑσπέρας» (Μετεωρολογικά, 344b31-34). Ὁ Διογένης ὁ Λαέρτιος γράφει ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας εἶχε προβλέψει τὴν πτώση τοῦ μετεωρίτη αὐτοῦ: «Φασὶ δ' αὐτὸν προειπεῖν τὴν περὶ Αἰγὸς ποταμοὺς γε-

καὶ προκάλεσε τραυματισμοὺς ἀπὸ θραύσματα αὐτῶν καὶ ἄλλες αἰτίες σὲ 1200 περίπου ἀνθρώπους, ποὺ βρισκόνταν σὲ περιοχὴ διαμέτρου πολλῶν χιλιομέτρων. Αὐτόπτες μάρτυρες ἀνέφεραν ὅτι ἄκουσαν μιὰ ἔκρηξη, εἶδαν μιὰ ἰσχυρὴ λάμψη καὶ στὴ συνέχεια ἔνωσαν ἓνα τράνταγμα, καθὼς πήγαιναν στὶς δουλειές τους στὸ Τσέλιαμπινσκ, 1500 χλμ. ἀνατολικά τῆς Μόσχας. ἓνα μεγάλο θραῦσμα τῆς βολίδας έπεσε σὲ μιὰ κοντινὴ λίμνη, στὴν ὄχθη τῆς ὁποῖας σχηματίσθηκε κρατήρας διαμέτρου 6 μέτρων.

Ἡ βολίδα εἶχε διάμετρο 15 μ., διασπάσθηκε πέφτοντας πάνω ἀπὸ τὰ Οὐράλια

ορη και ανεφλέγη στὰ κατώτερα στρώματα τῆς ἀτμόσφαιρας. Ἡ ἔκρηξη ἦταν δεκάδες φορές ἰσχυρότερη ἀπὸ τὴ βόμβα τῆς Χιροσίμα. Κομμάτια τῆς βολίδας-μετεωρίτη ἔπεσαν σὲ ἀραιοκατοικημένες ζῶνες, ἕνα χιλιόμετρο ἔξω ἀπὸ τὴν πόλη Τσέλιαμπινσκ, 46.000 κατοίκων. Ἡ Ρωσικὴ Ἀκαδημία Ἐπιστημῶν ἀνέφερε ὅτι ὁ μετεωρίτης αὐτὸς ζύγιζε περίπου 10 τόνους καὶ εἰσῆλθε στὴν ἀτμόσφαιρα τῆς Γῆς μὲ ταχύτητα τοῦλάχιστον 54.000 χλμ. τὴν ὥρα. Ὡστόσο, μιὰ Καναδὴ ἀστρονόμος, ποὺ ἀνέλυσε τὰ ὑποηχητικὰ κύματα τῆς ἔκρηξης, ἐκτίμησε ὅτι τὸ μετέωρο εἶχε μάζα 40 τόνους.

Ἡ βολίδα ἦταν μικρότερη ἀπὸ τὸν μετεωρίτη τῆς Σιβηρίας τοῦ 1908. Δὲν ἔγινε ἀντιληπτὴ ἀπὸ τὴ NASA καὶ τὴν ESA, διότι οἱ ὑπηρεσίες ἐπαγρύπνησης αὐτῶν, ποὺ θὰ ἀναφέρουμε στὴ συνέχεια, ἐστιάζουν σὲ ἀντικείμενα διαμέτρου πάνω ἀπὸ 100 μ.

Οἱ κίνδυνοι ἀπὸ τοὺς ἀστεροειδεῖς

Ἄς ἔλθουμε τώρα πλέον στοὺς κινδύνους ἀπὸ τοὺς ἀστεροειδεῖς τοῦ Διαστήματος, γιὰ τοὺς ὁποίους μιλήσαμε διεξοδικὰ σὲ ἄλλη εὐκαιρία [βλ. «Τὸ κυνήγι τῶν ἀστεροειδῶν (μικρῶν πλανητῶν)», *Ἀκτίνες 777* (Σεπτέμβριος-Ὀκτώβριος 2019), σελ. 191 κ.έ.]

Πόσο ἀπειλούμαστε ἀπὸ τοὺς ἀστεροειδεῖς; Ἦδη ἔχει ἀρχίσει νὰ ἐνδιαφέρει πολὺ ἡ μελέτη τῶν ἀστεροειδῶν, κυρίως γιὰ τὸν κίνδυνο νὰ κατευθυνθοῦν κάποτε πρὸς τὴ Γῆ. Ἡ στατιστικὴ ἀνάλυση παρέχει ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξη μέχρι 1000 ἀντικειμένων, διαμέτρου μεγαλύτερης τοῦ ἑνὸς χιλιομέτρου, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκρουσθοῦν μὲ τὴ Γῆ, ἀλλὰ μόνο ἕνα μέρος αὐτῶν ἔχει καταγραφεῖ.

Υπάρχει μιὰ ομάδα «Ἀπόλλων», ἀπὸ 400 περίπου ἀστεροειδεῖς, ποὺ ἡ τρο-

χία τους διασταυρῶνεται μὲ τὴν τροχιά τῆς Γῆς, καὶ ἐπομένως, κάθε χρόνο περιόπου, βρίσκονται πολὺ κοντὰ καὶ εἶναι πιθανὸ νὰ πέσουν κάποτε στὴν ἐπιφάνειά της. Ὁ πρῶτος ἀπὸ αὐτοὺς εἶναι ὁ «Ἐρωτας-433», ποὺ ἀνακαλύφθηκε τὸ 1898, καὶ ὁ μεγαλύτερος εἶναι ὁ «Γανυμήδης-1036», ποὺ ἔχει διάμετρο 40 χιλιόμετρα.

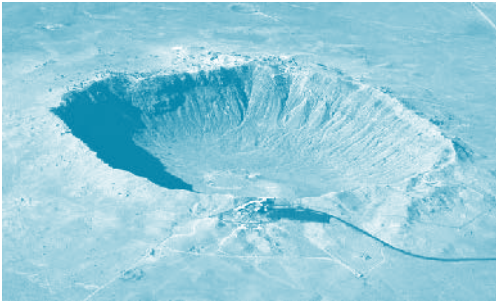
Πόσο ἀπειλούμαστε ἀπὸ τοὺς ἀστεροειδεῖς; Ἦδη ἔχει ἀρχίσει νὰ ἐνδιαφέρει πολὺ ἡ μελέτη τῶν ἀστεροειδῶν, κυρίως γιὰ τὸν κίνδυνο νὰ κατευθυνθοῦν κάποτε πρὸς τὴ Γῆ. Ἡ στατιστικὴ ἀνάλυση παρέχει ἐνδείξεις γιὰ τὴν ὑπαρξη μέχρι 1000 ἀντικειμένων, διαμέτρου μεγαλύτερης τοῦ ἑνὸς χιλιομέτρου, ποὺ μπορεῖ νὰ συγκρουσθοῦν μὲ τὴ Γῆ, ἀλλὰ μόνο ἕνα μέρος αὐτῶν ἔχει καταγραφεῖ.

Μὲ βάση τοὺς ὑπολογισμοὺς ποὺ ἔχουν ἦδη γίνει, ἐὰν ἕνας ἀστεροειδῆς διαμέτρου ἑνὸς χιλιομέτρου προσέκρουε στὴ Γῆ, θὰ ἄνοιγε ἕναν κρατῆρα 22 χλμ. περίπου, ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἔκρηξη θὰ δημιουργοῦνταν καταστροφὲς σὲ μιὰ περιοχὴ 2600 τ. χλμ. καὶ πλήρης ἀφανισμὸς μιᾶς ἑκτασῆς 840 τ. χλμ.

Μὲ παρόμοιους ὑπολογισμοὺς, ἡ πιθανότητα νὰ κτυπήσει τὴ Γῆ μας ἕνας ἀστεροειδῆς εἶναι μία στὶς 30.000, ἐπομένως, ἂν καὶ μικρὴ, δὲν εἶναι καθόλου εὐκαταφρόνητη! Σύμφωνα μὲ τὸν κατάλογο τῆς NASA, ἔχουμε ἐντοπίσει 129 ἀστεροειδεῖς ποὺ ἔχουν μικρὲς πιθανότητες

(λιγότερες από μία στις χίλιες) να πέσουν στη Γη κατά τη διάρκεια του 21^{ου} αιώνα.

Υπολογίζεται ότι οι αστεροειδείς που πέφτουν στη Γη έχουν την εξής κατανομή: 1. Με διάμετρο 10 μ. πέφτουν 6 ανά αιώνα. 2. Με διάμετρο 50 μ. εμφανίζονται μία φορά ανά 100 χρόνια, προκαλώντας τσουνάμι και περιορισμένη καταστροφή. 3. Με διάμετρο πάνω από 1 χλμ. πλήτ-



τουν τη Γη μία φορά ανά εκατοντάδες χρόνια, προκαλώντας καταστροφές σε παγκόσμια κλίμακα και άφανίζοντας πολλά είδη.

Στις 22 Μαρτίου 1989 ένας αστεροειδής, πολύ μικρότερος, είχε πλησιάσει τη Γη σε μικρότερη απόσταση (700.000 χλμ.), χωρίς να το αντιληφθούμε. Έξάλλου, τον Δεκέμβριο του 1994 ένας μικρός αστεροειδής προσπέρασε τη Γη μας σε απόσταση 100.000 χλμ.

Τον Ιανουάριο του 2010 πέρασε «ξυστά» από τη Γη ο πολύ μικρός αστεροειδής “AL-30”, που είχε διάμετρο 10 έως 15 μ. περίπου, αρκετή, για να καταστρέψει μια έκταση εκατοντάδων τετραγωνικών χιλιομέτρων, αν έπεφτε στην επιφάνεια της Γης. Το αντικείμενο αυτό πέρασε σε απόσταση 122.000 χλμ. από τη Γη, δηλαδή στο ένα τρίτο της απόστασης Γης-Σελήνης.

Τέλος, ένας πολύ μεγάλος αστεροειδής, που προκάλεσε την απότομη εξαφάνιση των δεινοσαύρων από την επιφάνεια της Γης, έπεσε πριν από 65 εκατομμύρια χρόνια. Μία από τις επικρατέστερες θεω-

ρίες για την εξαφάνιση των δεινοσαύρων είναι η υπόθεση ότι ο αστεροειδής έπεσε στη χερσόνησο Γιουκατάν του Μεξικού, στην Κεντρική Άμερική, είχε διάμετρο 15 χλ. και ταχύτητα 110.000 χλμ./ώ. Μέσα σε ένα δευτερόλεπτο, ολόκληρη η μάζα του αστεροειδούς, που έφθανε τα 6 τρισεκατομμύρια τόνους, εξαερώθηκε, δημιουργώντας έναν κρατήρα διαμέτρου 300 χλμ., ενώ η ενέργεια που απελευθερώθηκε εκείνη τη στιγμή ισοδυναμούσε με την έκρηξη 3.000.000 βομβών ύδρογόνου, ήταν δε ένα δισεκατομμύριο φορές δυνατότερη από την έκρηξη της ατομικής βόμβας στη Χιροσίμα.

Η πρόσκρουση του αστεροειδούς προκάλεσε τεράστιες πυρκαγιές, σεισμούς ισχυρότερους των 10 ρίχτερ και κατολισθήσεις, που δημιούργησαν τσουνάμι. Η δε δύναμη της πρόσκρουσης ήταν τέτοια, ώστε εκτινάχθηκαν στην ατμόσφαιρα ύλικά 600 τρισεκατομμυρίων τόνων, με όγκο 50.000 κυβικών χιλιομέτρων, καλύπτοντας ολόκληρη την υδρόγειο. Από τη σύγκρουση σχηματίσθηκε ένα τεράστιο σύννεφο σκόνης, που κάλυψε τον πλανήτη για τρία περίπου χρόνια. Σε ύψος 70 χλμ. η θερμοκρασία έφθασε τους 1000° C, μετατρέποντας την επιφάνεια του πλανήτη μας σε μια υπέρθερμη κόλαση. Το ήλιακό φως δεν έφθανε μέχρι την επιφάνεια της Γης, με αποτέλεσμα να είναι αδύνατη η φωτοσύνθεση, γεγονός που με τη σειρά του κατέστρεψε τα φυτά, οπότε τα φυτοφάγα ζώα άρχισαν να εξαφανίζονται από έλλειψη τροφής, προ πάντων δε οι υπεργεγέθεις δεινόσαυροι, οι όποιοι είχαν ανάγκη από άφθονη τροφή. Εκείνη την περίοδο εξαλείφθηκε από την επιφάνεια της Γης πάνω από το 70% όλων των ζωντανών ειδών, και μια παρόμοια καταστροφή στη σύγχρονη εποχή είναι βέβαιο ότι θα αφάνιζε το ανθρώπινο είδος, μαζί με πολλά άλλα.

Οί σπόροι όμως, καθώς και μερικά είδη φυτών, επέζησαν, όπως επέζησαν

έπίσης και όρισμένα μικρόσωμα ζώα, με βάρος μέχρι 25 κιλά, που ζούσαν σε λαγούμια κάτω από το έδαφος και τρέφονταν με υπολείμματα φυτών και ζώων. Οί δεινόσαυροι, όμως, εξαφανίσθηκαν.

Κίνδυνοι από τους κομήτες του Διαστήματος

Πόσο απειλούμαστε από τους κομήτες; Το ερώτημα αυτό απασχόλησε τους ειδικούς, ύστερα μάλιστα από την πρόσκρουση του κομήτη Σουμέικερ-Λέβυ (Shoemaker-Levy) όχι στη Γῆ, αλλά στον πλανήτη Δία, που καταγράφηκε λεπτομερώς το 1994. Ο Δίας αποτελεί για τη Γῆ μας ασπίδα έναντι των κομητών, διότι έλκει προς το μέρος του τα μεγάλα αυτά ουράνια σώματα και δεν τα αφήνει να πλησιάσουν κοντά στον Ήλιο και να πλήξουν τη Γῆ μας.

Ο έν λόγω κομήτης ανακαλύφθηκε από το ζεύγος των έρασιτεχνών αστρονόμων Σουμέικερ (Eugene και Caroline Shoemaker) και τον φίλο τους Λέβυ (David Levy) στις 25 Μαρτίου 1993, κινούμενος όχι γύρω από τον Ήλιο, αλλά γύρω από τον Δία. Τον Ιούλιο του 1992, ο κομήτης πέρασε πολύ κοντά στον Δία. Τότε οί παλιρροιογόνες δυνάμεις του Δία που ασκήθηκαν πάνω του τον διέσπασαν σε 7 κομμάτια, τα όποια πλησίαζαν όλο και περισσότερο στον πλανήτη.

Τον Ιούλιο του 1994 ο κομήτης είχε χωρισθεί σε 21 κομμάτια, τα όποια έπεφταν στον Δία από τις 16 έως τις 24 Ιουλίου, με ταχύτητες 216.000 χλμ./ώ. Ήταν ένα θαυμάσιο θέαμα, που κινηματογραφήθηκε από πολλά αστροσκοπεία, μεταξύ των όποιων και τον Σκίνανα της Κρήτης. Έξάλλου, την πρόσκρουση στον Δία την κατέγραψαν μικρά και μεγάλα τηλεσκόπια, όπως το διαστημικό τηλεσκόπιο «Χάμπλ», ο έξερευνητικός δορυφόρος «Γαλιλαίος», το τηλεσκόπιο του

Παλομάρ, άλλα μεγάλα τηλεσκόπια της Ισπανίας, της Χιλής, της Χαβάνης κ.λπ.

Οί συγκρούσεις από την πτώση των τμημάτων του κομήτη στον Δία ήταν σφοδρότατες. Άρκει να αναφερθεί ότι ή κινητική ενέργεια που απελευθερώθηκε από την πτώση ενός μεγάλου θραύσματος ήταν εκατοντάδες φορές ισχυρότερη από όλες μαζί τις πυρηνικές κεφαλές του παγκόσμιου όπλοστασίου. Όπως είναι φανερό, αν το θραύσμα αυτό είχε κτυπήσει τη Γῆ, θα είχε εξαφανίσει σε μία στιγμήλόκληρο τον ανθρώπινο πολιτισμό! Θα ήταν μια καταστροφή παρόμοια με εκείνη του θανάτου των δεινοσαύρων.

Όσο για την εικόνα της σύγκρουσης των κομματιών του κομήτη με τον Δία, δυστυχώς κανένας παρατηρητής της Γῆς δεν μπόρεσε να παρακολουθήσει άπευθείας την άλυσίδα των συγκρούσεων, αφού αυτές έγιναν στην άθέατη πλευρά του Δία. Μια άποψη των συγκρούσεων πήραμε, όταν ο πλανήτης, περιστρεφόμενος, έστρεψε την περιοχή των συγκρούσεων προς τη Γῆ. Από μια εύτυχη συγκυρία, όμως, μπορέσαμε να παρακολουθήσουμε άπευθείας τις συγκρούσεις των κομητικών θραυσμάτων με τον Δία μέσω της κάμερας του διαστημικού εργαστηρίου «Γαλιλαίος».

Έξάλλου, είναι γνωστό ότι ή Γῆ πέρασε μέσα από την ουρά του κομήτη του Χάλλεϋ το 1910. Τέτοιου είδους συνάντηση δεν προκαλεί κανενός είδους καταστροφή: Άν και το υλικό του κομήτη περιέχει κυανόγονο (CN)₂ και μονοξειδίο του άνθρακα CO, που και τα δύο είναι δηλητηριώδη, ή πυκνότητά τους είναι τόσο μικρή, ώστε τα αποτελέσματά τους είναι πολύ πιο μικρά από εκείνα που προκαλούν οί εξατμίσεις των αυτοκινήτων και οί καπνοί των εργοστασίων.

Η σύγκρουση με ένα στερεό πυρήνα κομήτη διαμέτρου 100 περίπου μέτρων και με ταχύτητα πρόσκρουσης 20 χλμ./δ. θα ήταν καταστρεπτική, αλλά είναι σπάνια.

Πώς αντιμετωπίζονται οί κίνδυνοι του Διαστήματος

Απέναντι σε αυτούς τους κινδύνους, δέν θα ήταν δυνατόν να μη ληφθούν μέτρα και να μην έκπονηθούν σχέδια για την αντιμετώπισή τους. Έτσι, η NASA έχει αναπτύξει το πρόγραμμα “LINEAR” (Lincoln Near Earth Asteroid Research = Έρευνα Λίνκολν των πλησίον της Γης Αστεροειδών), ένα ειδικό πρόγραμμα του Τεχνολογικού Ίνστιτούτου της Μασαχουσέτης (MIT), με το οποίο ανακαλύφθηκαν από το 1997 έως το 2005 περίπου 62.260 αστεροειδείς. Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι αστεροειδείς που κινούνται κοντά στη Γη, οι οποίοι καταλογογραφούνται, για να παρακολουθούνται με το ειδικό πρόγραμμα “NEO”.

Απέναντι σε αυτούς τους κινδύνους, δέν θα ήταν δυνατόν να μη ληφθούν μέτρα και να μην έκπονηθούν σχέδια για την αντιμετώπισή τους. Έτσι, η NASA έχει αναπτύξει το πρόγραμμα “LINEAR” (Lincoln Near Earth Asteroid Research = Έρευνα Λίνκολν των πλησίον της Γης Αστεροειδών), ένα ειδικό πρόγραμμα του Τεχνολογικού Ίνστιτούτου της Μασαχουσέτης (MIT), με το οποίο ανακαλύφθηκαν από το 1997 έως το 2005 περίπου 62.260 αστεροειδείς.

Ιδιαίτερη σημασία έχουν οι αστεροειδείς που κινούνται κοντά στη Γη, οι οποίοι καταλογογραφούνται, για να παρακολουθούνται με το ειδικό πρόγραμμα “NEO”.

Το πρόγραμμα “NEO” (Near Earth Objects = Κοντινά στη Γη Αντικείμενα) παρακολουθεί αντικείμενα τα οποία κινούνται κοντά στη Γη μας και υπάρχει ένδεχόμενο να συγκρουσθούν μαζί της. Από την άπειλη αυτή μας προστατεύει ο «Διαστημοφύλακας» (“Spaceguard”), που τα έπισημαίνει και τα έντοπίζει. Ένας διαστημικός βράχος, π.χ., με διάμετρο γύρω στα 20 μ. πέρασε από τη Γη στις

17 Απριλίου 2010, σε απόσταση λίγο μεγαλύτερη της απόστασης Γης-Σελήνης.

Ο «Διαστημοφύλακας» είναι μια διεθνής όργανωση, που ιδρύθηκε το 1996 στη Ρώμη με το όνομα “Spaceguard Foundation” και προωθεί την ανακάλυψη και παρακολούθηση των ουράνιων σωμάτων τα όποια πλησιάζουν τη Γη, των λεγόμενων “NEO”. Ήδη από το 1991, η Διεθνής Αστρονομική Ένωση εξέδωσε ψήφισμα, για να ένθαρρύνει κάθε σχετική δραστηριότητα παγκοσμίως.

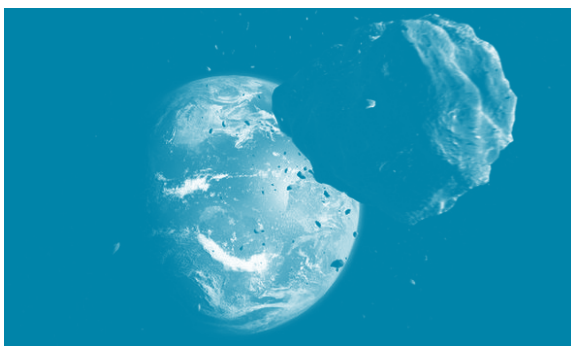
Οί διαστημικές υπηρεσίες των διαφόρων κρατών, αλλά κυρίως η NASA, ανέλαβαν να έντοπίσουν και να καταγράψουν την πλειονότητα των κομπών και των αστεροειδών, με διάμετρο μεγαλύτερη του ένός χιλιομέτρου, που οί τροχιές τους τέμνουν την τροχιά της Γης και ίσως κάποια στιγμή μπορούν να την κτυπήσουν.

Οί ειδικοί της NASA ανακοίνωσαν, στις 22 Δεκεμβρίου 2007, ότι ο αστεροειδής “WD-5” είχε μία πιθανότητα στις 75 να συγκρουσθεί με τον Άρη, στις 30 Ίανουαρίου 2008, γι’ αυτό ο «Διαστημοφύλακας» τον παρακολουθούσε. Τέτοιοι μικροί αστεροειδείς περνούν συχνά κοντά στη Γη. Τόν Ίανουάριο του 2020, ένας

μικρός βράχος πέρασε σε απόσταση 122.000 χλμ., δηλαδή μέσα στην τροχιά της Σελήνης. Αυτός είχε επίσης επισημανθεί από το πρόγραμμα “NEO”.

Στις 29 Απριλίου 2016, η Ρωσία εκτόξευσε τον δικό της «Διαστημοφύλακα», με το όνομα «Λομονόσοφ», από το νέο κοσμοδρόμιο «Βοστίνι», των ανατολικών συνόρων της.

Στις 29 Σεπτεμβρίου 2004, ο



Σύμφωνα με τον κατάλογο της NASA, έχουμε εντοπίσει 129 αστεροειδείς που έχουν μικρές πιθανότητες (λιγότερες από μία στις χίλιες) να πέσουν στη Γη κατά τη διάρκεια του 21^{ου} αιώνα. Η ιδέα να τους συντρίψουμε με μερικούς πυραύλους δεν είναι η καλύτερη, διότι τότε οι αστεροειδείς θα διαλυθούν σε μικρότερα κομμάτια, και έτσι θα αυξηθούν οι πιθανότητες κάποιο από αυτά να πέσει στη Γη. Καλύτερο είναι να στείλουμε ένα διαστημικό σκάφος που θα πλησιάσει τον επικίνδυνο αστεροειδή, και η βαρυτική έλξη του θα αλλάξει την τροχιά του αστεροειδούς, οπότε αυτός δεν θα συγκρουσθεί με τη Γη.

αστεροειδής «Τουτάτης», με α/α 4179, πλησίασε τη Γη μας σε απόσταση 4 φορές μεγαλύτερη από την απόσταση Γης-Σελήνης. Η απόσταση αυτή είναι η μικρότερη απόσταση αστεροειδή η κομήτη που παρατηρήθηκε, αλλά και θα παρατηρηθεί μέχρι το 2060. Τον αστεροειδή «Τουτάτη» παρατήρησε και το κινεζικό διαστημικό σκάφος «Τσάνγκ-2», που βρισκόταν γύρω από τη Σελήνη, την περίοδο που μας πλησίασε ο αστεροειδής. Ο «Τουτάτης» αποδείχθηκε ότι αποτελείται από δύο διαφορετικά σώματα, που έχουν κολλήσει μαλακά το ένα με το άλλο.

Σύμφωνα με τον κατάλογο της NASA, έχουμε εντοπίσει 129 αστεροειδείς που έχουν μικρές πιθανότητες (λιγότερες από μία στις χίλιες) να πέσουν στη Γη κατά

τη διάρκεια του 21^{ου} αιώνα. Η ιδέα να τους συντρίψουμε με μερικούς πυραύλους δεν είναι η καλύτερη, διότι τότε οι αστεροειδείς θα διαλυθούν σε μικρότερα κομμάτια, και έτσι θα αυξηθούν οι πιθανότητες κάποιο από αυτά να πέσει στη Γη. Καλύτερο είναι να στείλουμε ένα διαστημικό σκάφος που θα πλησιάσει τον επικίνδυνο αστεροειδή, και η βαρυτική έλξη του θα αλλάξει την τροχιά του αστεροειδούς, οπότε αυτός δεν θα συγκρουσθεί με τη Γη.

* Πηγή: Έγκυκλοπαίδεια
Το Άλφαβητάρι του Σύμπαντος, 2018

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ Δ. ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ
Μαθηματικός

Η ΝΕΚΡΟΠΟΛΗ ΤΟΥ ΣΤΑΛΙΕΝΟ ΣΤΗ ΓΕΝΟΒΑ

Η νεκρόπολη του Σταλιένο είναι αναπαυτικά καθισμένη στα πόδια των Άπεννίνων, στη δεξιά όχθη του χειμάρρου Μπιζάνιο, και περιστοιχίζεται από ειδυλλιακά δασύλλια, φράχτες και μυρτιές, κήπους καταπράσινους και ένα θεσπέσιο τοπίο.

Στην ήσυχη κατηφορία του λόφου είναι σκορπισμένα παρεκκλήσια διαφόρων ρυθμών και εποχών, ενώ ο μελαγχολικός όγκος των κυπαρισσιών επιβάλλεται έντονα στον επισκέπτη. Το νεκροταφείο άρχισε να κατασκευάζεται το 1844 για λογαριασμό του Δήμου της



Γένοβας, και το σχέδιό του οφείλεται στον αρχιτέκτονα G. B. Resasco. Το Σταλιένο, που είναι το σημερινό νεκροταφείο του Δήμου της Γένοβας, δεν είναι μόνο ένα σύγχρονο νεκροταφείο, αλλά είναι συγχρόνως και μια μοναδική στη συγκρότησή της Νεκρόπολη, ή οποία συγκεντρώνει πολυάριθμα έργα, κυρίως γλυπτικής τέχνης. Άγάλματα μικρά, μεγάλα, πελώρια, σκληρά, εξασυλωμένα, αδιάφανα, συμπαγή, με θεία έκτελεση και τὰ ταπεινά κτυπήματα της σμίλης, και ανάμεσά τους ένας σιγανός αγέρας, που πνέει ασταμάτητα, με ένα πένθιμο θρόισμα, καθώς συγκρούεται με τη μουντή ασπρίλα του μαρμάρου, και

ή ύγρη ανάσα του ξεπαιγιάζει τὰ πόδια και κόβει την αναπνοή.

Περιδιαβαίνοντας τὰ στενοδρόμια του νεκροταφείου, σε ξαφνιάζουν τὰ μοντέρνα μνημεία των τάφων και τὰ ποικίλα συμπλέγματα από μάρμαρο, πέτρα ή μπρούντζο. Σου επιβάλλεται άθελά σου ή σιωπηλή μεγαλοπρέπεια και ό διάχυτος τόνος του πένθους. Στόν κεντρικό δρόμο, καθώς μπαίνουμε άριστερά, διαβάζουμε: «Κονστάνς - Όσκαρ Ουάλντ, γυναίκα ποιητή, 1850-1898». Πρόκειται για έναν άπλο τάφο, με έναν άπεριττο σταυρό, σκαλισμένο με φύλλα πλατάνου. Και πιό πέρα, σε έναν ξεχωριστό περίβολο, πάνω στον τοίχο αναρτημένη μια πινακίδα στα Ιταλικά: «Τμήμα Όρθόδοξων». Μέσα εκεί φιλοξενούνται διάφορα μαρμάρινα μνημεία, κυρίως Έλλήνων. Ανάμεσα σε αυτά διαβάζουμε με έλληνικά στοιχεία: Κων/νος Ροδοκανάκης, 1879-1942, Μιχ. Σ. Ροδοκανάκης, 1839-1886 κ.ά. Σήμερα οί Όρθόδοξοι έχουν στη διάθεσή τους και άλλο τμήμα στο ίδιο νεκροταφείο.

Πιο πάνω, σε μια διλημματική διασταύρωση του νεκροταφείου, κάτω από τὰ πυκνά δέντρα, όρθώνεται, καθώς μπαίνουμε δεξιά, αλλά στο άριστερό μας χέρι, τὸ ανατριχιαστικό μνημείο του Άούστερλιτς-Νταχάου, με χαραγμένες πάνω στον μπρούντζο σκελετωμένες φιγούρες ανθρώπων, που βασανίζονται άπάνθρωπα, και δίπλα τὰ όνόματα αυτών που χάθηκαν. Και μπροστά στο άγριο τούτο σκιάχτρο, ένας άντρας, γονατισμένος, που κλαίει με λυγμούς. Τόν ρωτάμε και μās έξηγεί ότι σε αυτά τὰ όνόματα περιλαμβάνεται και τὸ όνομα του πατέρα του.

Στις ψηλότερες θέσεις βρίσκονται τὰ κοιμητήρια των πεσόντων στους Ιταλικούς αγώνες: «Πεσόντες στην Κορυσά», «Άγγυρόκαστρο», αναφέροντας στη συνέχεια πλῆθος όνομάτων ανθρώπων, που χάθηκαν, γιατί

ἔτσι τὸ θέλησε ἕνας παρανοϊκός. Γύρω μας πάει κι ἔρχεται ἕνα ἀσίγαστο κύμα σιωπηλῶν ἀνθρώπων, ποὺ σεργιανίζουν τὴ ματαιότητά τους, παίρνοντας ἐδῶ μιὰ πικρὴ γεύση τοῦ πρόσκαιρου τῶν ἐγκοσμίων.

Ὡστόσο, ἡ μεγάλη δόξα τοῦ Σταλιένο βρίσκεται στὶς ἀτέλειωτες γαλαρίες τῶν μνημείων, καθὼς μπαίνουμε στὸ νεκροταφεῖο ἀμέσως δεξιὰ μας. Οἱ γαλαρίες αὐτὲς σχηματίζουν ἕνα πελώριο Π, μὲ τὸ ἕνα του σκέλος αἰσθητὰ πρὸ κοντό, ἐνῶ ὑπάρχει παράλληλα καὶ ἄλλο Π κι ἄλλη ὁμοία στοά, καὶ πάνω ἀπὸ αὐτὲς τὶς στοᾶς τοῦ Π φιλοξενεῖται ἡ Νεκρόπολη τῆς νεώτερης ἐποχῆς, μὲ μοντέρνα ζωγραφικὴ, γλυπτικὴ, χαρακτικὴ καὶ μωσαϊκὴ τέχνη.

Ἐκεῖνο ὅμως ποὺ ἀφήνει ἄναυδο τὸν ἐπισκέπτη καὶ τοῦ ἐπιβάλλεται μὲ τὴν κλασικὴ του τεχνοτροπία καὶ τὴν ἄφθαστη ποιότητα τῆς γλυπτικῆς τέχνης εἶναι οἱ τάφοι οἱ ὁποῖοι φιλοξενοῦνται στὶς στοᾶς τοῦ Π, ποὺ περιγράψαμε παραπάνω. Σὲ αὐτὲς τὶς πανύψηλες στοᾶς εἶναι ἄφογα τοποθετημένα ἔργα σπάνιας τέχνης, σὲ ἀφάνταστη ποικιλία ἔμπνευσης καὶ ἐκτέλεσης, σὲ ἄνισα μεγέθη καὶ πολύμορφη ἀπεικόνιση, ἡ ὁποία ἀμφιταλαντεύεται ἀνάμεσα στὴ γῆ καὶ στὸν οὐρανό. Ἐδῶ ἀσυναίσθητα ἀνοίγει ἕνα μυστικὸ παράθυρο τῆς ψυχῆς μας πρὸς τὴν ἐπουράνια Δημιουργία καὶ γεννιέται ἄλλοτε ἢ εὐφρόσυνη παρηγορία καὶ ἄλλοτε ἢ ἐνδόμυχη προσδοκία τοῦ αὐριανοῦ ἀγνώστου.

Σὲ αὐτὸν τὸν χώρο, ἔτσι καθὼς ἀνυψώνεται ἀγέρωχη ἢ ὀροφὴ τῆς στοᾶς σὲ ἕνα τεράστιο τόξο ἀβεβαιότητας, ἀπὸ τὸ ὁποῖο κάποια στιγμή ξανοίγεις τὸ χάος τοῦ οὐρανοῦ, σὲ αὐτὸν τὸν χώρο συντελεῖται ἡ σγαλινὴ μεταρσίωση πέρα ἀπὸ τὰ ἀνθρώπινα, καὶ ὁ ἀνθρώπος λησιμονεῖ τὰ ἐγκόσμια καὶ ζεῖ μέσα στὴν ἀλλοφροσύνη τῆς ματαιότητας, ποὺ διάλεξε ὁ ἴδιος, ἴσως ἄθελά του, στὴν πορεία του σὲ αὐτὸν τὸν κόσμο...

Γύρω μας ἕνας ἀπέραντος μαρμάρινος κόσμος μετεωρίζεται σιωπηλὸς ἀνάμεσα σὲ μᾶς καὶ τοὺς φεγγίτες τῶν γαλαριῶν. Περιχύνει μέσα μας τὸ μεταθανάτιο δέος καὶ

χαμπλώνει ἀγαλινὰ τὴν ἀνθρώπινη ἔπαρση. Ἀνάερη σὰν τὴν πάχνη πέφτει βαθιὰ στὰ μύχια ἢ ἐπουράνια μακαριότητα, ἀνταμωμένη μὲ ἕνα σκυθρωπὸ πνεῦμα ἀτελείωτης μοναχικῆς γαλίνης, ποὺ δὲν σὲ ἀφήνει νὰ διακρίνεις τί κρύβεται πέρα ἀπὸ τὸ ἀβέβαιο φρύδι τοῦ μακρινοῦ ὀρίζοντα καὶ τὴ σιωπὴ τοῦ χάους. Ἕνας ἀρίφνητος κόσμος ἀπὸ κάθε ἡλικία, ἀγγελούδια ποὺ δὲν πρόφθασαν νὰ κοιτάξουν κατὰματα τὴ ζωὴ, νέοι, ποὺ μόλις σήκωσαν



τὸ γλυκὸ τάσι τῆς χαρᾶς πάνω στὴ γῆ, καὶ γέροι ποὺ, χορτασμένοι ἀπὸ τὰ ἐπίγεια, ἀγναντεύουν μὲ δυσπιστία τὰ δειλὰ μεταθανάτια βήματα. Δὲν βλέπεις καθαρὰ τὴ δυσπιστία, ἀλλὰ διαισθάνεσαι τὸν ἀδιόρατο δισταγμὸ ποὺ διακατέχει τὸν ἀνθρώπο μπροστὰ στὸ τελευταῖο ἄλμα πρὸς τὴν αἰώνια ζωὴ ἢ τὴν αἰώνια ἀνυπαρξία. Εἶναι ἀδρὰ διάχυτη σὲ αὐτὰ τὰ ἰσχνὰ πρόσωπα ἐκεῖνη ἡ σπαρακτικὴ ὀδύνη τοῦ τέλους, ποὺ τὴ γεφυρώνει, θαρρεῖς, ἢ ἀόρατη παρηγορία τοῦ μειλίχου φωτὸς τὸ ὁποῖο ὑποσχέθηκε ὁ Δημιουργὸς στὸ τόσο ἀδύναμο ἀλλὰ ἀγαπημένο Του πλάσμα, τὸν ἀνθρώπο. Εἶναι ἐκεῖνο τὸ ἀνέσπερο φῶς τῆς ἐλπίδας, ποὺ συντροφεύει μέσα σὲ αὐτὸν τὸν χώρο τὸν ἀνθρώπο, ἀπὸ τὴν ὥρα ποὺ ἀτενίζει ἄφοβος τὸ πρῶτο ζεῖδωρο ἡλιόφως ὡς τὴν ὕστατη στιγμή τοῦ τέλους τῆς γίνης ἐμπειρίας καὶ τὸν θάνατο.

Μία ὅμως εἶναι ἡ διάχυτη διαπίστωση: τὸ φοβερὸ δέος τοῦ τέλους, τὸ ὁποῖο εἶναι διάχυτο σὲ κάθε πρόσωπο, σὲ κάθε κίνηση, σὲ κάθε ἔκφραση, σὲ κάθε πτυχή νεκρόρουχου, σὲ κάθε σύμπλεγμα. Αὐτὴ ἡ στιγμή ζωντα-

νεύει τη Σισύφεια διαδρομή μας πάνω στη γη και χαράζει τα βήματα προς το Ύπερπέραν. Δέος συγκλονιστικό, δόνηση-προανάκρουσμα, σαν εκείνο που ένωσε ο αδελφοκτόνος Κάιν, όταν ο Κύριος τόν ρώτησε: «Πού είναι ο Άβελ ο αδελφός σου;» (Γεν., δ' 9)... Έκείνες οί μορφές τών παιδιών με τη λάμψη τής νιότης φευγάτη προς το άπειρο, προκαλούν μιá αιφνίδια ανατριχίλα, που την ξαναβλέπεις παρέκει στους ώρμους και στους γέροντες σαν όδύνη, ένθ' άπενίζου να άνοίγεται πάνω τους μιá άγνωστη χοάνη φυγής.



Αυτή ή σιωπηλή Νεκρόπολη έχει τη δική της ύπόσταση και δυναμική. Μέσα στη μεγαλοπρέπεια τών μαρμάρων και του μετάλλου και στην ξεχωριστή της τέχνη, κρύβει την τρομερή προειδοποίηση του έπερχόμενου τέλους, τής ανθρώπινης ματαιότητας. Και να σκεφθεί κανείς πώς αυτό το πολυσήμαντο έργο είναι έργασία πάλι τής ανθρώπινης έπαρσης και ματαιοδοξίας. Αυτά τα σπουδαία έργα τέχνης, που για να τα άπαριθμήσει κανείς, θα χρειαστεί ένα όγκωδες βιβλίο, τα σμίλευαν ή τα σμιλεύουν σπουδαίοι καλλιτέχνες, οί όποιοι πληρώνονται άδρα από φαντασμένους πελάτες τους. Αυτοί οί πελάτες είναι άνθρωποι πλούσιοι, που πολλές φορές, ζώντας άκόμα, πληρώνουν, για να δούν τον τάφο τους, πώς θα είναι μετά τον θάνατό τους. Μερκοί μάλιστα άφίνουν στους συγγενείς αυτή τους τη μέριμνα, αλλά στα σίγουρα με διαθήκη και έξαιρετικά άυστηρούς όρους, ρήτρες και άφορισμούς, για να κατασκευαστεί το μνημείο

όπως το θέλουν και όπως το όραματίστηκαν στην έγκόσμια ματαιότητά τους.

Άνθρώπινες άδυναμίες και κουφότητες... Άδυναμίες άκόμη και την ύστατη στιγμή. Και δέν είναι μόνον άδυναμία όσων διαθέτουν παχυλό πορτοφόλι. Άνάμεσα στους μεγιστάνες και στους πλούσιους με τα βίτσια και τις ματαιοδοξίες, πάντοτε ή ανθρώπινη άφροσύνη βρίσκει τη θέση της. Έτσι σμιλεύτηκε και το άγαλμα μιáς πάμπτωχης γυναίκας, μιáς ταπεινής γριούλας, τής γνωστής σε όλόκληρο τον κόσμο «Κουλουρούς», που το πραγματικό της όνομα ήταν Κατερίνα Καμποντάνικο. Αυτή λοιπόν ή γριούλα, βλέποντα τους πλούσιους να θάβονται σε πολυτελείς τάφους, να τους σπίνουν άνδριάντες, να περνάνε σε μιá έγκόσμια αιωνιότητα και να τους βλέπει ό κόσμος στο άέναο πέραςμα του χρόνου, πήρε την άπόφαση να κτίσει και αυτή το δικό της μνημείο. Πρόκειται για ένα ξεχωριστό, άνάμεσα στα τόσα, καλλιτεχνικό δημιούργημα, το όποιο παριστάνει με σπάνια πιστότητα, άγέρωχη πάνω στο μάρμαρο του βάθρου της, τη σεβαστική γριούλα Κατερίνα Καμποντόνικο, με τα πλούσια, χρωματιστά φουστάνια της, το τριμμένο σκοινί με τα κουλούρια, το αύλακωμένο από τις κακουχίες πρόσωπο, τον άριστοκρατικό της κόσμο και το άυστηρό ύφος του ανθρώπου που κατάφερε, για πρώτη και τελευταία φορά στη ζωή του, αυτό που όνειρευόταν μιá όλόκληρη ζωή.

Άξίζει να σταθούμε στην περίπτωση τής «Κουλουρούς», τής Κατερίνας τής Γένοβας, που από το ύστερήμά της κατάφερε ό,τι έκαναν οί άλλοι συμπατριώτες της, που διέθεταν πλούσιο βαλάντιο. Γιατί ή Κατερίνα ήταν μιá πασίγνωστη γυναίκα, που πουύλαγε κουλούρια στους δρόμους και τα στενά τής Γένοβας. Ζούσε από αυτή τη δουλειά, ήταν όλομόναχη στον κόσμο, και το συννηθισμένο της στέκι ήταν ή είσοδος τής Νεκρόπολης του Σταλιένο, όπου κατά χιλιάδες ό κόσμος, από την άνατολή ως τη δύση του ήλιου, επισκέπτεται τη σιωπηλή κατοικία τών νεκρών.

Πολλές φορές, όταν ξεπούλαγε έγκααρα την πραγματία της, έμπαινε και αυτή στο νε-

κροταφείο και περιεργαζόταν τὰ πολυάριθμα μνημεία, ἄκουγε μὲ προσοχή τοὺς ἐπαίνοὺς τῶν περαστικῶν γιὰ τὴ μνημειακὴ τέχνη, θαύμαζε τὴν ἀταραξία τῶν μαρμάρων, καὶ τότε φτερουόγιζε ἑλαφρῶς ὁ νοῦς της... Πίστευε πῶς αὐτοὶ ἐδῶ μὲ τὰ μνημεία τοὺς θὰ μείνουν αἰώνια στὴ θύμηση τῶν νεώτερων γενεῶν. Καὶ πῆρε τὴ μεγάλη ἀπόφαση: νὰ φτιάξει καὶ τὸ δικό της μνημείο. Ἄρχισε νὰ δουλεύει ὅλο τὸ 24ωρο, νὰ κάνει αἱματηρὲς οικονομίες, νὰ στερεῖται ἀκόμη καὶ τὸ λίγο φαγητό της. Στὴν ἀρχὴ τὸ ἀπαιτούμενο ποσὸ δὲν γέμιζε τὸ πορτοφόλι της. Ὅμως ἐπέμενε. Μὲ τὰ χρόνια, κατάφερε νὰ συγκεντρώσει τὸ ἀπαιτούμενο ποσὸ χρημάτων, βρῆκε ἓνα φημισμένο γλύπτη, καὶ ἐκεῖνος σμίλεψε μὲ θαυμαστὴ τέχνη τὸ σκαμμένο ἀπὸ τὴν ἀνέχεια πρόσωπο, τὴ λαϊκὴ φορεσιά της, ἀλλὰ καὶ τὸ χαρακτηριστικὸ ὕφος τῆς ἀγέρωχης Γενοβέζας.

Τὸ ἄγαλμα τῆς «Κουλουροῦς» στήθηκε σὲ περίοπτη θέσι στὴν ἄκρη τοῦ ὀρθογώνιου χώρου τοῦ νεκροταφείου, συναρπάζει μὲ τὴν ἀπέριττη φυσικότητα καὶ χάρι, ξεχωρίζοντας, σὰν παλιὰ μάννα τῆς Γένοβας, ἀνάμεσα στὸν πλοῦτο καὶ τὴ χλιδὴ τῶν διπλανῶν ἀγαλμάτων. Ἡ «Κουλουροῦ» στέκεται ἐκεῖ ἀσάλευτη, στὸ πείσμα τοῦ χρόνου. Τῆς ἀρκεῖ ποὺ ἔστησε καὶ αὐτὴ τὸ δικό της μνημείο, καὶ καμαρώνει, ποὺ πιά δὲν τὴν ἀγγίζει τὸ σαράκι τοῦ χρόνου. Καὶ ἀκόμα, δὲν παρέλειψε νὰ ἀπαθανάτισε τὴν ἱστορία τῆς ζωῆς της, τὴ δουλειὰ ποὺ ἔκανε, τὸν τρόπο μὲ τὸν ὁποῖο ἐξοικονόμησε τὰ χρήματα γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ μνημείου της. Ὅλα αὐτὰ τὰ πέρασε στὴν αἰωνιότητα. Ἐνα συμβολικὸ ἐπιγράμμα εἶναι χαραγμένος στὸ βᾶθρο τοῦ μνημείου της, ποὺ τὰ λέει ὅλα στὴ ρωμαλεὰ γενοβέζικη διάλεκτο. Τὸ περιεχόμενο τοῦ ἐπιγράμματος εἶναι τὸ ἀκόλουθο:

*«Ἐγὼ εἶμαι ἡ Κατερίνα Κομποντόνικο,
ἡ Κουλουροῦ,
δούλεψα σκληρὰ μιὰ ὀλόκληρη ζωὴ,
πουλώντας ἀσταμάτητα κουλούρια,
μὲ ἥλιο, μὲ βροχὴ, μὲ χιόνια,
σὲ δημοσιὲς καὶ δρόμους λασπωμένους,*

*γιὰ νὰ μαζέψω τ' ἀναγκαῖα χρήματα,
μὲ τὰ ὁποῖα κατασκευάστηκε τοῦτο τὸ μνημείο μου,
αἰώνια θύμηση στὸν χρόνο ποὺ περνᾷ...».*



Βγαίνοντας ἀπὸ τὴν ἐξώπορτα τῆς Νεκρόπολης τοῦ Σταλιένο, δύο σκέψεις εἶναι ἐπίμονα καρφωμένες στὸ μυαλό σου. Ἡ πρώτη εἶναι ἡ ματαιοδοξία τοῦ ἀνθρώπου νὰ διατηρήσει κάτι ἀπὸ τὸν ἑαυτό του στὴν ἀέναη ροὴ τοῦ χρόνου, καὶ ἡ ἄλλη τί μπορεῖ νὰ πετύχει ὁ ἄνθρωπος, ὅταν μὲ πείσμα καὶ ἀποφασιστικὴ κινήσει ἓνα συγκεκριμένο στόχο στὴ ζωὴ του, τὸν ὁποῖο πρέπει πρῶτα νὰ τὸν πιστέψει ὁ ἴδιος.

Πίσω μας ἡ νεκρόπολη τοῦ Σταλιένο, μνήμη ματαιοδοξίας, ἀλλὰ καὶ βαθιὰ ἔκφραση λατρείας τῶν νεκρῶν, ἀναπαύεται γαλιῖνια στὰ καταπράσινα πόδια τῶν γιγάντιων Ἀπέννινων, πλάι στὸν σιγαλινὸ ψίθυρο τοῦ χειμάρρου Μπιζάνιο καὶ στὴν πολυσημία τῆς σιωπῆς τοῦ ἐπέκεινα...

ΚΩΣΤΑΣ ΜΙΧ. ΣΤΑΜΑΤΗΣ



Ο ΕΟΡΤΑΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΑΛΙΓΓΕΝΕΣΙΑΣ

ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΟΣΜΟ ΤΗΣ ΕΠΙΚΟΙΝΩΜΑΣ

Συνεστήθη με πρωτοβουλία του Πρωθυπουργού της χώρας μας πολυμελής Έπιτροπή εκ προσωπικοτήτων για τον σχεδιασμό και την υλοποίησι της έπετειου των 200 χρόνων από την έναρξι της Έλληνικης Έπαναστάσεως του 1821. Πρόεδρος αυτής της Έπιτροπής ώρισθη ή κα Άγγελουπούλου, ή πάλαι ποτε Πρόεδρος της οργανώσεως των Όλυμπιακών αγώνων του 2004 στην χώρα μας. Με την ανακοίνωσι των ονομάτων των μελών της Έπιτροπής, υπήρξαν αντιδράσεις από μερίδα των πολιτών, λόγω της έκπεφρασμένης στάσεως πολλών έξ αυτών για τὰ ιστορικά και έθνικά θέματα. Άρκετά μέλη της Έπιτροπής ανήκουν στο ρεύμα των αναθεωρητών της ιστορίας, έαν όχι και στο ρεύμα των αποδομητών αυτής και έθνομυδενιστών. Άρνητική αίσθησι προεκάλεσε και ή αρχική άπουσία εκπροσώπου της Διοικούσης Έκκλησίας από την πολυμελή Έπιτροπή. Στην Έπιτροπή μετά από κάποιους μήνες προσετέθησαν άλλα 12 μέλη, τον περασμένο Φεβρουάριο, μεταξύ των οποίων και ένας έν αποστρατεία στρατιωτικός.

Με την δημοσιοποίησι του σήματος του έορτασμού από την Έπιτροπή, οί αντιδράσεις πολλαπλασιάσθησαν. Το σήμα δέν είχε καμμία αναφορά στο ύπόβαθρο της Έπαναστάσεως, το όποιο ήταν κατά τους πρωταγωνιστές της ή χριστιανική πίστις: «Για του Χριστού την πίστι την άγια και της πατρίδος την

έλευθερία». Στο διαδίκτυο υπήρξαν αντιδράσεις και αντιπροτάσεις. Μία παραλλαγή, μάλιστα, του σήματος με την έλληνική σημαία και τον έν αυτή σταυρό προέβαλε και ή έφημερίς Έστία (10.2.2020) με πρωτοσέλιδό της, την όποία δημοσιεύομε έδω.

Άπό τις ειδήσεις πληροφορηθήκαμε ότι στις 14.1.2020 στο Μέγαρο Μουσικής έγινε συγκέντρωσις και ανταλλαγή απόψεων από φορείς, οργανώσεις και Ίδρύματα οί όποιοι έπιθυμούν να κινηθούν παραλλήλως της έπισήμου Έπιτροπής και να συνδράμουν στον έορτασμό της έπετειου. Η συνάντησις αυτή ώνομάσθη «Πρωτοβουλία 1821» και μετέχουν κοινωφελή Ίδρύματα και ή Έθνική Τράπεζα. Έδημιούργησε και αυτή ή Πρωτοβουλία ένα σήμα με τον αριθμό 21 και διατηρεί δική της ιστοσελίδα.

Άπό τις μέχρι τώρα ανακοινώσεις φαίνεται ότι ό έορτασμός της παλιγγενεσίας θα κινηθή από τους ποικίλους διοργανωτές του στα πλαίσια της πολιτικής όρθότητος. Αυτό το συμπεραίνομε από κάποια γεγονότα. Πρώτον, από δημοσίευμα στον Τύπο ότι ή Πρόεδρος της Έπιτροπής είχε συνομιλία για το ζήτημα αυτό και με τον Πρέσβυ της Τουρκίας στην Άθήνα! Δεύτερον, από το γεγονός ότι κάποια μέλη της Έπιτροπής ήδη κατά το παρελθόν έχουν προβάλλη «περίεργες» θέσεις για τον χαρακτήρα και τὰ αίτια της Έλληνικης Έπαναστάσεως (βλ. π.χ. την παλαιότερα σειρά ντοκυμανταίρ του Σκάϊ για το 1821 με έπιστημονική έπιμέλεια του



Καθηγητοῦ Θάνου Βερέμ, μέλους τῆς νέας Ἐπιτροπῆς). Τρίτον, ἀπὸ τὸ γεγονός ὅτι τὸ Ἴδρυμα Ὠνάση, ἓνα ἀπὸ τὰ συνεργαζόμενα μὲ τὴν Πρωτοβουλία 21 ἰδρύματα, κατὰ κόρον προβάλλει τὴν ὁμοφυλοφιλία καὶ τὴν ἐλευθέρω «μετανάστευσι» μὲ ἐκδηλώσεις καὶ δρώμενα· εἶναι δυνατόν τώρα νὰ προβάλλῃ τὴν ἐθνικοθρησκευτικὴ διάστασι τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως;

Οἱ ἐμπλεκόμενοι στοὺς ἐορτασμοὺς ἀποδέχονται «τὴν πλη-

καὶ θρησκευτικὴ. Μᾶς ἐνοχλοῦν τὰ ἰδεώδη τῶν ἀγωνιστῶν τοῦ 1821, οἱ διακηρῦξεις τοὺς ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος, καὶ προβάλλονται ἥσσανος σημασίας αἰτήματα καὶ διεκδικήσεις. Στὸ Α΄ Σύνταγμα τῆς Ἐπιδαύρου οἱ συντάκτες τοῦ προσδιώριζαν τοὺς Ἕλληνες μὲ τὴν ὀρθόδοξο χριστιανικὴ ταυτότητά τους: «Ὅσοι αὐτόχθονες κάτοικοι τῆς ἐπικρατείας τῆς Ἑλλάδος πιστεύουσιν εἰς Χριστόν, εἰσὶν Ἕλληνες, καὶ ἀπολαμβάνουσιν ἄνευ τινὸς διαφορᾶς ὄλων τῶν πολιτικῶν

Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας μας ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν ὠργάνωνε Συνέδρια γιὰ τὶς πτυχῆς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως τοῦ 1821, καὶ ὅλα αὐτὰ μποροῦν νὰ συνδράμουν στὴν ἐπανεύρεσι τοῦ χαμένου κέντρου τῆς ἐθνικῆς μας παλιγγενεσίας. Ἐπίσης, λίαν ἀξιόλογα βιβλία ἔχουν ἐκδοθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια γιὰ θέματα σὲ συναφῆ ζητήματα, ὅπως γιὰ τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο, τὸν ἐθνομάρτυρα Πατριάρχην Γρηγόριο Ε΄, τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Γένους κατὰ τὴν Τουρκοκρατία καὶ σὲ ἄλλα πολλά. Γι' αὐτὸ ἡ εὐθύνη τῶν μορφωμένων χριστιανῶν γιὰ τὸν ὀρθὸ προσανατολισμὸ τοῦ ἐορτασμοῦ, γιὰ ἄλλη μία φορὰ, ἀναφύεται ὑψηλή.

θώρα τῶν διαφορετικῶν ἰδεῶν καὶ τῶν χρωμάτων τῆς Ἐπανάστασης» (κατὰ τοὺς δημιουργοὺς τοῦ σήματος τῆς Ἐπιτροπῆς, βλ. *Καθημερινὴ* 23.2.2020). Ἡ ἀπώλεια καὶ ἡ λήθη τοῦ πνεύματος τῶν ἀγωνιστῶν ἔχει συντελεσθῆ δεκαετίες τώρα μὲ τὴν συστηματικὴ ἀποδόμησι τῆς Ἱστορίας ἀπὸ λογοτεχνικὰ καὶ ἱστορικὰ βιβλία. Ἡ Ἐπανάστασις τοῦ 1821 χαρακτηρίζεται ἄλλοτε ταξικὴ, ἄλλοτε κοινωνικὴ, ἄλλοτε οἰκονομικὴ καὶ τόσα ἄλλα, ἐκτὸς ἀπὸ ἐθνικὴ

δικαιωμάτων» (Ἀρθρο β΄). Μετὰ ἀπὸ 200 χρόνια θεωροῦμε ὀπισθοδρομικὴ τὴν χριστιανικὴ μας ταυτότητα καὶ τὴν ἐξορίζομε ἀπὸ τὴν πολιτεία μας καὶ τὸν δημόσιο χῶρο.

Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας μας ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν ὠργάνωνε Συνέδρια γιὰ τὶς πτυχῆς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασεως τοῦ 1821, καὶ ὅλα αὐτὰ μποροῦν νὰ συνδράμουν στὴν ἐπανεύρεσι τοῦ χαμένου κέντρου τῆς ἐθνικῆς μας παλιγγενεσίας. Ἐπίσης, λίαν ἀξιόλογα βιβλία ἔχουν ἐκδο-



θει τὰ τελευταία χρόνια για θέματα σὲ συναφῆ ζητήματα, ὅπως για τὸ Κρυφὸ Σχολεῖο, τὸν ἐθνομάρτυρα Πατριάρχη Γρηγόριο Ε΄, τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Γένους κατὰ τὴν Τουρκοκρατία καὶ σὲ ἄλλα πολλά. Γι' αὐτὸ ἡ εὐθύνη τῶν μορφωμένων χριστιανῶν για τὸν ὀρθὸ προσανατολισμὸ τοῦ ἔορτασμοῦ, για ἄλλη μία φορὰ, ἀναφύεται ὑψηλή.

Υ.Γ. Εἶχε γραφῆ τὸ ἀνωτέρω κείμενο, ὅταν ὁ ἐκ τῶν μελῶν τῆς Ἐπιτροπῆς πανεπιστημιακὸς κ. Ἀρστέιδης Χατζῆς με ἀνάρτησί του στὸ διαδίκτυο ἐχαρκτήρισε τὸν Ἰωάννη Καποδίστρια ὡς δικτάτορα καὶ ἡ Ἐπιτροπὴ ἐξέδωσε ἀνακοίνωσι για τὴν μνήμη τῆς δολοφονίας τοῦ Γρηγόρη Λαμπράκη, αἰτιολογώντας τὴν παρέμβασί της ὡς ὑποχρέωσι: «(Ἡ Ἐπιτροπὴ) εἶναι ὑποχρεωμένη, ἐκ τῆς ἰδρυτικῆς της συνθήκης, νὰ ἀναδείξει ὅλες τὶς σημαντικὲς ἱστορικὲς ψηφίδες ποῦ διαμόρφωσαν τὴ σύγχρονη Ἑλλάδα κατὰ τὴ διάρκεια τῶν 200 χρόνων ἀπὸ τὴν Ἐπανάσταση». Διαφαίνονται, νομίζω, οἱ σκοποὶ τῆς Ἐπιτροπῆς: νὰ μᾶς ξεμάθουν τὴν ἱστορία καὶ νὰ τὴν ξαναγράψουν συμφῶνως με τὶς ἰδεοληψίες τους.



Προταθὲν ἀπὸ τὴν ἐφημερίδα Ἐστία λογότυπο.

Ι. Κ. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Ἡ ἀνανέωση τῆς συνδρομῆς μπορεῖ νὰ γίνεῖ με τοὺς ἐξῆς τρόπους:

Γιὰ συνδρομὴ Ἐσωτερικοῦ

- α) Με κατάθεση στὴν τράπεζα Eurobank, στὸν λογαριασμὸ ποῦ διατηρεῖ ἡ Χριστιανικὴ Ἐνωσις Ἀκτίνων ὑπ' ἀριθμ.: 0026-0201-94-0100366081 (IBAN: GR 1102602010000940100366081). Νὰ ζητᾶτε νὰ σημειώνεται ρητῶς τὸ ὄνοματεπώνυμό σας στὴν Αἰτιολογία.
- β) Στὰ ΕΛΤΑ με ταχυδρομικὴ ἐπιταγὴ στὴ διεύθυνση τοῦ περιοδικοῦ (Καρύτση 14, 105 61 Ἀθῆνα). Προβλέπεται ἐπιβάρυνση με ταχυδρομικὰ τέλη.
- γ) Στὰ ΕΛΤΑ με ἔντυπο ταχυπληρωμῆς ποῦ συναποστέλλεται με τὸ τελευταῖο τεῦχος κάθε χρονιάς για ὅσους ἔχουν ὀφειλή.

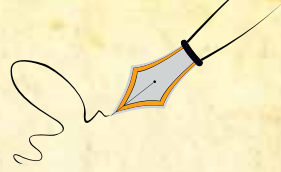
Σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση δὲν προβλέπεται ἐπιβάρυνση με ταχυδρομικὰ τέλη.

- δ) Στὰ Βιβλιοπωλεῖα «ΖΩΗ» καὶ συνεργαζόμενα βιβλιοπωλεῖα.
- ε) Σὲ κατὰ τόπους συνεργάτες καὶ ἀντιπροσώπους, οἱ ὅποιοι καὶ θὰ κόβουν σχετικὲς ἀποδείξεις.

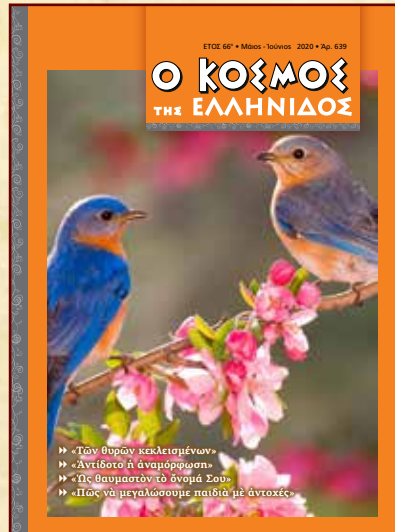
Γιὰ συνδρομὴ Ἐξωτερικοῦ

Παρακαλοῦμε μὴν ἀποστέλλετε ἐπιταγές, γιατί ἀδυνατοῦμε νὰ τὶς εἰσπράξουμε. Ἡ συνδρομὴ μπορεῖ νὰ κατατεθεῖ με τραπεζικὸ ἔμβασμα. Τὰ στοιχεῖα ποῦ θὰ χρειαστεῖτε εἶναι:

– IBAN: GR1102602010000940100366081
– BIC/Swift Code: ERBKGRAA

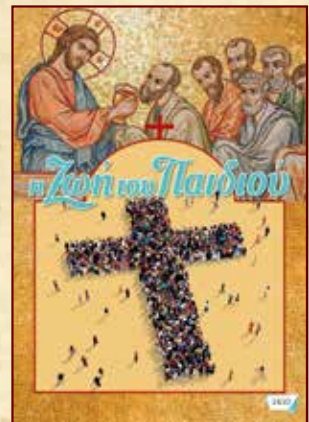
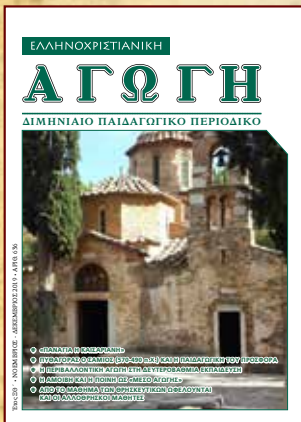


Ήξιζει νά διαβάσετε



Το μηνιαίο Ὁρθόδοξο Χριστιανικό Περιοδικό με τήν ἱστορία τῶν 100 χρόνων του κοντά στόν ἑλληνικό λαό.

Περιοδικό με ἱστορία 60 ἐτῶν, πού ἀπευθύνεται στή γυναῖκα, στήν πνευματική καί κοινωνική τῆς παρουσία.



Ένα περιοδικό – πολύτιμος συμπαραστάτης για εκπαιδευτικούς και γονεῖς.

Νεανικό περιοδικό τῆς “Χριστιανικῆς Φοιτητικῆς Ἐνώσεως” – με τόν ἐνθουσιασμό τῆς νεότητος καί τή σφραγίδα τῆς πίστεως καί τῆς παιδείας.

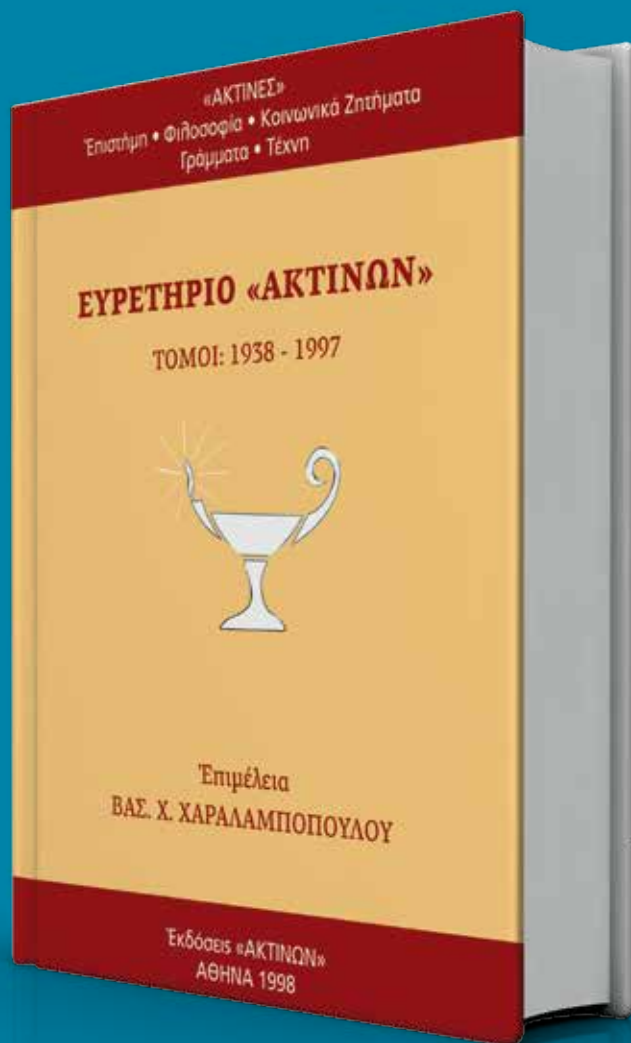
Τὸ μηνιαῖο παιδικό περιοδικό πού κυκλοφορεῖ ἀπό τὸ 1946 – ἕνας πολύτιμος πνευματικός φίλος γιά τὰ Ἑλληνοπούλα.

ΚΩΔΙΚΟΣ:
01 1692



«ΑΚΤΙΝΕΣ»
ΚΑΡΥΤΣΗ 14, Τ.Τ. 10561
ΑΘΗΝΑ

ΚΥΚΛΟΦΟΡΟΥΝ: όλοι οί τόμοι του περιοδικού «Άκτινες» καθώς και τό εύρετήριο τῶν ἐτῶν 1938-1997



«Χριστιανική Ένωση Έπιστημόνων»

Καρύτση 14, 105 61 Άθηναι, Τηλ. 210 32.35.023